

Politika Hrvatsko-srpske koalicije uoči Prvoga svjetskog rata 1907.–1913.

IVAN BULIĆ

Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb, Republika Hrvatska

U godinama koje su prethodile Prvom svjetskom ratu osobitu je pragmatičnost na političkoj sceni iskazala Hrvatsko-srpska koalicija. Ona je znala izvući koristi iz višestrukih podvojenosti koje su proizlazile kako iz dvojnog uređenja Monarhije tako i iz različitog odnosa prema dualističkom uređenju unutar same Austrije. Iako je 1913. ugarska vlada potporom Hrvatsko-srpske koalicije nastojala osigurati mađarski nadzor nad Hrvatskom, rezultati su se pokazali drugačijima – i Koalicija je dugoročno planirala, a jedan njen dio, i to vodeći, usklađivao je svoje aktivnosti sa službenim Beogradom. Kako su tijekom 1918. vanjskopolitički odnosi bili presudni ne samo za Hrvatsku nego i za cijelu Monarhiju, nakane ugarske vlade iz 1913. postaju sporedne, a prikriiveni planovi jednog dijela vodstva Hrvatsko-srpske koalicije tek tada dobivaju na važnosti. Tako je mađarsko vodstvo, doduše neizravno, utjecalo na državnu budućnost Hrvatske.

Ključne riječi: Hrvatsko-srpska koalicija, Svetozar Pribičević, komesarijat, unionizam, Kraljevina Srbija, ban Ivan Skerlec, Prvi svjetski rat.

U pogledu istraživanja hrvatske povijesti neposredno prije i tijekom Prvoga svjetskog rata dosadašnja historiografija, posebno ona do početka 1990-ih, usmjerila se na posljednje ratno razdoblje, očito s ciljem što opsežnijih promišljanja o ulasku hrvatskih zemalja iz propale Austro-Ugarske u državnu zajednicu s Kraljevinom Srbijom. Stoga je istraživano razdoblje većinom obuhvaćalo drugu polovinu 1917. te 1918. godinu. Pritom nisu raščlanjeni uzročnici tako značajnih događaja kakve su bile državne promjene s kraja 1918., a ishodišta su u predratnom razdoblju. Bez njegova poznavanja ne mogu se donijeti prosudbe u svezi s Hrvatskom u Prvom svjetskom ratu. Bez poznavanja toga razdoblja i glavnih protagonista te odnosa među njima ne može se steći ni jasna spoznaja o događajima s kraja 1918. godine. Premda sam u radu "Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvog svjetskog rata – značaj i posljedice" iznio tvrdnju da promišljanje o tako značajnim državnopravnim promjenama upućuje na ishodišta koja

se prepoznaju u nizu događaja s početka XX. stoljeća, koji su se u stranačkom smislu potvrdili osnivanjem novog političkog saveza – Hrvatsko-srpske koalicije, daljnjom sam raščlambom došao do zaključka kako je u odnosu prema događajima s kraja 1918. promišljanje o Hrvatsko-srpskoj koaliciji potrebno usmjeriti na razdoblje kada se Koalicija konačno profilirala, tj. usmjerila svoje nakane prema ciljevima koje će doista i provesti posljednjih mjeseci i dana Austro-Ugarske Monarhije.¹

To se dogodilo nakon sloma politike “novog kursa”, a posebno nakon odlaska Frana Supila s kormila Koalicije. Razlike između Supila i Svetozara Pribićevića bile su nepremostive. Tada se Hrvatsko-srpska koalicija preobrazila po Pribićevićevoj mjeri te od tog trenutka mijenja politički odnos prema svim važnijim pitanjima. Stoga sam se u “potrazi za ishodištima” i usmjerio na aktivnosti Koalicije od 1907. do 1913. godine. Kadrovske promjene, a zatim i odluke donijete u tom razdoblju doista su bile relevantne, utjecale su na političku, društvenu i gospodarsku svakodnevnicu te u konačnici odlučile kojim će smjerom banska Hrvatska krenuti. Iako u historiografiji vlada suglasje o važnosti njihove politike, i u današnje je vrijeme aktualna tvrdnja Vase Bogdanova: “Uloga, što ju je Hrvatsko-srpska koalicija odigrala u rješavanju nacionalnog pitanja ide u red najsloženijih i najzamršenijih problema, i sve dosad ona historijski nije definitivno raščišćena.”² Stoga je interes ovog rada objasniti odnose u Koaliciji jer je ona postala vodećom parlamentarnom skupinom, taj status održala do raspada Monarhije te time očuvala mandat za odlučivanje o hrvatskoj državnoj poziciji u prijelomnom vremenu. Tek po spoznaji tih odnosa mogu se znatveno raščlaniti te vjerodostojno prosuditi uzroci i posljedice preusmjerenja Hrvatske iz srednjoeuropskog u balkanski geopolitički kontekst.

Željezničarska pragmatika – odrednica hrvatske politike od 1907. do 1913. godine

Sredinom 1913., kada su se napokon počeli rješavati dugotrajni hrvatsko-mađarski prijepori koji su doveli i do dvogodišnjeg komesarijata, navršilo se šest godina od proglašenja Željezničarske pragmatike,³ odnosno zakona kojim

¹ Ivan BULIĆ, “Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerlecza u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskog rata – značaj i posljedice”, *Zbornik radova Godina 1918. Prethodnice, zbivanja i posljedice*, ur. Z. Matijević, Zagreb, 2010., 25.-27.

² Vaso BOGDANOV, *Likovi i pokreti*, Zagreb, 1957., 239.

³ Željezničarska pragmatika izglasana je 3. srpnja 1907. godine. Službeno je riječ o zakonu koji je trebao spriječiti štrajkove, organizaciju željezničara te regulirati njihove plaće, a stvarni mu je cilj bio slabljenje hrvatske političke scene, posebno vladajuće stranke, Hrvatsko-srpske koalicije. Povod za raskidanje dotadašnjih partnerskih odnosa je *Odredba o hrvatskom jeziku na željeznicama*. Po tom propisu službenik željeznice trebao je biti ugarski državljanin te vladati mađarskim jezikom, dok je službenicima u Hrvatskoj i Slavoniji koji su imali kontakt sa strankama uz mađarski bilo potrebno i znanje hrvatskog jezika. Time je Pragmatika u suprotnosti s §. 57. Hrvatsko-ugarske nagodbe, kojim je propisano da je na području Hrvatske i Slavonije službeni jezik tijela zajedničke uprave, pa prema tome i željeznica, hrvatski jezik. Ugarska je vlada

je prekinuta politika “novog kursa” te je Hrvatsko-srpska koalicija uklonjena iz zemaljske vlasti, čime je počeo posljednji, dugotrajan i posebno oštar pritisak na bansku Hrvatsku. Za razliku od Hrvata, kojima je preostalo protestirati, pa i opstruirati rad zajedničkog parlamenta kad je to bilo moguće, Mađari su i dalje imali prednost.⁴ U skladu s ugovornim odnosom bili su jača strana koja je proizlazila iz njihova tumačenja Nagodbe. Na političke odgovore iz banske Hrvatske bili su spremni još snažnije reagirati, pa se nisu ustručavali prekršiti čl. 2. Hrvatsko-ugarske nagodbe, kojim su se obvezali na poštivanje Zemaljskog ustava Trojedne Kraljevine.⁵ Proglašenju Pragmatike pogodovala su i opće okolnosti u Monarhiji. Prije svega, njome su Mađari opetovano provodili protuhrvatsku politiku da bi tako nadoknadili gubitak za popuštanje Beču u pogledu službenog njemačkog jezika u vojsci. U međuvremenu je ugarska koalicijska vlada riješila nesporazume s dinastijom, pa im je dotadašnje političko partnerstvo s Hrvatsko-srpskom koalicijom postalo nepotrebno.⁶

Takav je rasplet odgovarao i dinastiji. Franjo Josip dopustio je Mađarima da se bezobzirno posluže jezičnim odredbama, do kojih se u Hrvatskoj posebno držalo. Time je potaknuo mađarsko-hrvatski sukob i otklonio zajednički otpor prema dinastiji.⁷ Hrvatima je posebno zamjerio suradnju s mađarskim “košutovcima”, a kada su i dalje ustrajali na hrvatsko-srpskoj solidarnosti, odlučio je prekinuti utjecaj Srba na hrvatsku politiku suglasivši se s imenovanjem Pavla Raucha za bana.⁸ Dakako, takve intervencije u vrhu

suprotstavljala objašnjenje kako državne željeznice nisu upravno tijelo nego privatno državno poduzeće, pa se zbog toga na njega ne mogu primijeniti jezične odredbe. Suprotna stajališta dovela su do spora koji je trajao punih šest godina. Vidjeti: Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), Predsjedništvo zemaljske vlade (dalje: PRZV), fond. br. 78, kut. 790, 3638-5496., Naredba kr. ug. ministra trgovine br. 58654, od godine 1907. o Željezničkoj službovnoj pragmatiki; dr. Franko POTOČNJAK, *Iz mojih političkih zapisaka*, Zagreb, 1914., 150.-157.

⁴ Đuro ŠURMIN, “Hrvatska opstrukcija u Budimpešti – Aenthal, ban P. Rauch i Hrvatsko-srpska koalicija (Iz tajnih arhiva)”, *Novosti*, br. 236, 26. VIII. 1928., 33. Radi se o aktivnostima hrvatskih zastupnika u zajedničkom ugarsko-hrvatskom parlamentu u Budimpešti provedenim od 5. lipnja do 22. prosinca 1907. godine. Očitovale su se u tome da su hrvatski zastupnici u zajedničkom parlamentu zahtijevali i održavali višesatne govore, čime su blokirali rad parlamenta i prihvaćenje tekućih zakona. Primjera radi, Bude Budisavljević održao je četverosatni govor. U ondašnjim okolnostima mogli su koristiti prednosti parlamentarnog poslovnika, što im je bio i jedini način za odupiranje nakani uvođenja Željezničarske pragmatike.

⁵ Josip ŠARINIĆ, *Nagodbena Hrvatska – Postanak i osnova ustavne organizacije*, Prilog I., Zak. Čl. I-1868. Hrvatskog sabora, Zagreb, 1972., 272.

⁶ Mirjana GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906/1907.*, Beograd, 1960., 202.

⁷ Hrvatske stranke, uključujući i prounionističke, od donošenja Hrvatsko-ugarske nagodbe često su pristajale na kompromise, ali nikada na štetu hrvatskog jezika. Tako je bilo i za donošenja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868., kada je hrvatsko izaslanstvo u Budimpešti, sastavljeno većinom od unionista, posebnu brigu posvetilo jezičnim odredbama. Iako su se za njih izborili, s vremenom se pokazalo da Mađari neće odustati od pokušaja obespravljanja hrvatskog jezika. Vidi: Vasilije KRESTIĆ, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, Beograd, 1969., 322.-323.

⁸ Đ. ŠURMIN, “Prve pripreme za aneksiju Bosne i Hercegovine”, *Novosti*, br. 100, 11. IV. 1925., 3. Šurmin je prenio odlomak iz članka “Velikosrpska propaganda” objavljenog u *Pester Lloyd*. Kako je taj članak imao karakter službenog vladina priopćenja, dobro ga je citirati: “Na-

hrvatske politike bile su nužne i zbog vanjskopolitičkih napetosti izazvanih “aneksijskom krizom”.⁹

Potrebno je razmotriti posljedice nastale primjenom Pragmatike, prije svega zbog odnosa stanovništva kao i stavova političkih elita u svezi sa zaštitom hrvatskog jezika. Vinko Krišković, jedan od vodećih pravnika toga vremena, te je odnose ovako doživio i opisao: “Madjarski povici u željezničkom prometu, a donekle i madjarski dodatci u ispravama zajedničkih ureda izazivali su tek porugu i smijeh, da su budili otporni duh i jačali narodnu svijest. Ona madjarska šovinistička bajka, kojom su se tek razmetali magjarske govordžije, o madjarskom nacionalnom carstvu od dvadeset milijuna, počevši od Karpata pa do mora, bila je djetinjasta brbljarija bez trunca realne osnove, jer deset milijuna Madjara nije moglo naprosto progutati onih deset milijuna Nemadjara. Hrvatska je, što se tiče magjarizacije, dala primjer narodnog otpora, jedini i nečuvjeni u svjetskoj povijesti javnog života i parlamentarizma. Njezini zastupnici na zajedničkom Saboru u to nagodbenu doba nijesu razumjeli raspravnog jezika magjarskog, jer ga nijesu htjeli naučiti i služiti se njime u javnom životu.”¹⁰

Razmatranje o Željezničarskoj pragmatici važno je i zato što se hrvatska politika punih šest godina bavila tim pitanjem, a stranke su u odnosu na nju usklađivale dugogodišnje djelovanje. Budući da se problem godinama nije rješavao, i Hrvatsko-srpska koalicija imala je dobar instrument za održavanje utjecaja na hrvatskoj političkoj sceni. Kako je Pragmatika djelovala na političke odnose tog doba objašnjava zastupnik Hrvatsko-srpske koalicije dr. Živan Bertić: “Borba protiv željezničarskoj pragmatici vodila se u formi obstrukcije ustrajno i teatralno, te i ako nije imala stvarnog uspjeha, imala je moralnog, jer je napunila zadovoljstvom srca hrvatske javnosti, koja se iskreno oduševila za koaliciju sa Srbima i za misao jedinstva s njima, kad ih je vidjela u borbi za prava kraljevine Hrvatske. Ovo je bio prvi i odmah posljednji čin hrvatsko-srpske koalicije za hrvatsku autonomiju, ali taj čin imao je toliku moralnu vrijednost,

ročito je u Zagrebu srpska propaganda postala očevidnom jer hrvatsko-srpska koalicija danas već ne vodi nikako hrvatske politike, već stoji pod okriljem nepomirljivoga srpskog radikalizma, koji isto tako malo mari da čuje što o Pešti kao i o Beču, ali koji gleda svoj cilj i svoju težnju u jednoj velikoj jugoslavenskoj državi, kojom bi se vladalo iz Beograda. Što su razni političari hrvatsko-srpske koalicije i pored svega toga u posljednje vrijeme tražili pomoći iz Beča, tom je bio jedini cilj, da se mobilizira bečki dvor prema Pešti, no to nije nikako iz ljubavi prema dinastiji i spram Austrije. Moljakanja koalicije, koja su na mjerodavnim mjestima u Beču odmah progledali, ostala su bez uspjeha, jer u Beču nema niti ne smije biti interesa za to, da su u Zagrebu samo iz mržnje prema Mađarskoj ustanovi jedan režim, u kom bi velikosrpska ideja bila na prvom mjestu, a koji bi se onda na kraju krajeva okrenuo protiv Austrije i protiv dinastije, kako se okreće i protiv Mađarske. Mržnja, koju velikosrpska propaganda misli da mora postaviti oko cijeloga juga i jugozapada Austro-Ugarske mora biti razbijena, a isto se tako mora odsjeći glava velikosrpskoj aždaji. Ovo će se, razumije se, postići tek onda, kad se podje sporazumno, po zajedničkom planu u Zagrebu i u Pešti i u Sarajevu i u Beču protiv zajedničkog neprijatelja.”

⁹ Živan BERTIĆ, *Hrvatska politika*, Zagreb, 1927., 22.

¹⁰ Vinko KRIŠKOVIĆ, “Geografski položaj Hrvatske”, *Hrvatska revija*, vol. 4 (12), Buenos Aires, 1953., 392.

da je koalicija i kasnije, kad je skrenula s puta hrvatske autonomije, samo od ovog moralnog kapitala živjela među neupućenim Hrvatima.”¹¹

Unatoč trajnom otporu, politička je kriza trajala pet godina. Odnos prema krizi i nastojanja da se ona riješi bili su okosnica hrvatskog političkog života toga razdoblja. U takvim okolnostima provedeno je više saborskih izbora, izmijenilo se pet banova i dva kraljevska komesara.

Stranačkim sporazumom protiv mađarske nepopustljivosti

Kako su s vremenom potpuno iscrpljene mogućnosti za oslonac na dotadašnje unionističke stranke, mađarsko je vodstvo za buduću političku kombinatoriku trebalo savezništvo i u banskoj Hrvatskoj. Radi toga su nastojali pridobiti jednu od važnijih hrvatskih političkih skupina. Tako je Budimpešta planirala imati provoditelja svoje politike u Hrvatskoj. Taj plan nije imao alternativu. Trebalo ga je provesti pod svaku cijenu, pa i nametanjem višestrukih sankcija.

No uslijedio je odgovor i s hrvatske strane. Prije svega, sjedinjenjem pravaških stranaka iz banske Hrvatske, Dalmacije, Istre te Bosne i Hercegovine,¹² a posebice kada su ujedinjeni pravaši 31. siječnja 1912. poslali memorandum s potpisima 55 zastupnika Stranke prava kralju Franji Josipu i prijestolonasljedniku Franji Ferdinandu.¹³

Na mađarsko je vodstvo još snažniji dojam ostavio sljedeći događaj na hrvatskoj političkoj sceni, sporazum dviju vodećih hrvatskih stranaka: ujedinjene Stranke prava i Hrvatsko-srpske koalicije. One su 12. ožujka 1912. potpisale sporazum o suradnji kojim su se obvezale da ne biraju zastupnike Hrvatskog sabora u zajednički Ugarsko-hrvatski sabor dok se ne postigne sanacija mno-

¹¹ Ž. BERTIĆ, *n. dj.*, 21. I događaji koji su uslijedili potvrdili su Bertićevu interpretaciju o Pragmatici i njezinu dugotrajnom utjecaju na hrvatsku politiku. Promišljajući o njima, možemo se složiti da je Pragmatika bila tek instrument koji je Hrvatsko-srpskoj koaliciji godinama služio da ostavi dojam zaštitnika hrvatskih državno-pravnih interesa, no samo do trenutka dok im se nije ponudila vlast. Za poduprijeti navedenu tvrdnju mogu nam poslužiti i dvostruka mjerila koja je vodstvo Koalicije primijenilo prema Aleksandru Rakodczayu, prvom banu nakon proglašenja Pragmatike, i padu koalicijske vlade. Njega su samo zbog toga što je prihvatio bansku čast nakon povrede nagodbe htjeli staviti pod optužnicu, da bi istoga čovjeka nekoliko godina poslije, kada su i sami prihvatili manjkavo rješenje Pragmatike, primili u svoju stranku te mu omogućili zastupničko mjesto u Hrvatskom saboru. Upravo kroz odnos prema banu Rakodczayu može se spoznati metodologija i politička preobrazba Hrvatsko-srpske koalicije.

¹² Na inicijativu dalmatinskih pravaša održana je 25. srpnja 1911. konferencija u Zagrebu na kojoj je postavljen temelj zajedničke organizacije starčevićanske i franko-kršćanskosocijalne stranke, dalmatinske Stranke prava, istarskih pravaša, Stadlerove Hrvatske katoličke udruge i Mandićeve Hrvatske narodne zajednice. Takva će se pravaška organizacija povezati sa slovenskim klerikalcima i u listopadu 1911. konstruirati svepravašku organizaciju za sve hrvatske zemlje te Bosnu i Hercegovinu. Za predsjednika je izabran dr. Mile Starčević, a za potpredsjednika frankovac dr. Aleksandar Horvat. Vidi: M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973., 381.

¹³ Jaroslav ŠIDAK, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća – Hrvatsko pitanje u Habsburškoj Monarhiji*, Zagreb, 1973., 40.

gih kršenja Nagodbe. Suglasile su se i da po isteku Financijske nagodbe ne zaključuju novu. Time su u prvi plan istaknule borbu za financijsku samostalnost.¹⁴ Budući da se radilo o negaciji temeljnih postulata na kojima je počivao hrvatsko-ugarski državni ustroj, mađarskom je vodstvu bilo jasno da se Hrvatska odlučila na otpor, prije svega zato što su navijestili otkazivanje financijskih obveza, dakle onog dijela od kojeg su imali najviše koristi. Štoviše, sporazum su sklopile Hrvatsko-srpska koalicija, koja je priznavala Nagodbu, i Stranka prava, koja ju je trajno osporavala. Kako se Koalicija od osnutka više oslanjala na Ugarsku, savezništvo s pravašima protumačeno je njezinim skretanjem prema Beču. Takvo je mišljenje zastupalo i uredništvo bečkog *Reichsposta*, objašnjenjem da je Koalicija sporazumom s pravašima napustila nagodbeni program te zajedno sa Strankom prava pridonosila pokretu "Dalje od Mađarske", što je značajno promijenilo političke odnose u Monarhiji.¹⁵

Bilo je to u suprotnosti s planovima mađarskog političkog vodstva. U tom je smislu 1912. i uspostavljen komesarijat.¹⁶ Iako su mađarske nakane da se političke krize u Hrvatskoj rješavaju komesarijatom odbijane zbog sugestivnog primjera dinastiji koja je jednako mogla urediti svoje odnose prema Mađarskoj i njezinu inzistiranju na vrlo širokoj autonomiji, ipak su ozbiljne aktivnosti hrvatskih političkih snaga bile dovoljan razlog da Franjo Josip 31. ožujka 1912., na prijedlog ugarskog ministra predsjednika Khuen-Héderváryja, potpiše odluku kojom se na čelo autonomne vlade umjesto Saboru odgovornog bana postavlja Saboru neodgovorni, a ugarskom ministru podvrgnuti kraljevski komesar. Komesarom je imenovan Slavko Cuvaj, dotadašnji ustavni ban Trojedne Kraljevine.¹⁷

Iako su hrvatsko-mađarski prijepori od sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe bili trajni, komesarijat je uspostavljen još samo jednom, i to za narodnog pokreta 1883. godine.¹⁸ Tadašnji kraljevski komesar Hermann Ramberg odgovarao je caru, a ne ugarskoj vladi, pa se nezadovoljstvo Mađara njegovom upravom može dovesti u svezu s odlukom koju su primijenili i kod izbora

¹⁴ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 385.

¹⁵ M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906.-1907.*; ISTA, "Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb, 1970., 42.

¹⁶ I. BULIĆ, *Ivan Skerlec iz Lomnički 1913.-1917. Kraljevski komesar i hrvatski ban*, doktorski rad, Zagreb, 2011., 28.-29.

¹⁷ HDA, PRZV, 78, kut. 847, br. 1592, Zagreb, 3. IV. 1912.; *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Petogodište 1913.-1918., sv. I., Zagreb, 1914., 67.

¹⁸ Hermann Ramberg obnašao je dužnost kraljevskog komesara od 4. rujna 1883. do 1. prosinca 1883. godine. Imperativ mu je bio uspostava reda. Iako je vratio dvojezične grbove koji su skinuti u demonstracijama, istodobno je ublažavao dotadašnje postupke financijskih tijela nastojeći utjecati na odgodu sudskih zapljena seljačkih imanja zbog neplaćena duga. Dvojezični grbovi koje je Ramberg uz pomoć vojske vratio 7. rujna 1883. već su 16. listopada skinuti te su postavljeni "nijemi" grbovi, tj. bez ikakva natpisa, a izvan Zagreba ostali su grbovi s hrvatskim natpisom. Vidi: Jaroslav ŠIDAK, Mirjana GROSS, Igor KARAMAN, Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860. - 1914.*, Zagreb, 1968., 119.-121.; Rudolf HORVAT, *Najnovije doba hrvatske povjesti*, Zagreb, 1906., 290.

bana, da se za kraljevskog komesara više ne bira vojnik, nego isključivo političar iz kruga mađarskog ministra predsjednika. Bili su to Slavko Cuvaj i Ivan Skerlecz.

Uglavnom, komesarijat je postao sredstvo za uvjeravanje u odlučnost Budimpešte, koja je u zamjenu za suradnju nudila samo osobnu i stranačku korist. Do tada se pokazalo kako je uz unioniste predvođene Nikolom Tomašićem¹⁹ mađarskoj kombinatorici bila najsklonija Hrvatsko-srpska koalicija. Budimpešta je na nju mogla računati i u ranijim razdobljima. Bila je svjesna njihove želje za vladanjem, pa je mađarsko iznenađenje bilo još veće kada je Koalicija sklopila sporazum o suradnji s pravašima. Zato je ban Slavko Cuvaj zabrinuto obavještavao ugarsku vladu “da je Koalicija proti nagodbi”.²⁰

Istina je bila drugačija. Hrvatsko-srpska koalicija trajno je radila oko svoga udjela u vlasti, pa i onda kad je sklopila sporazum sa Strankom prava. Jedina je razlika u odnosu na prethodnu, a i kasniju, političku metodologiju bila ta što je sklonost kompromisima na određeno vrijeme zamijenjena iskazivanjem političke odlučnosti za uvjeravanje Budimpešte u to da je Koalicija spremna i na suprotna rješenja. Tako je “pakt” uz otporni imao i sugestivni karakter.

U tom se smislu Koalicija u priličnoj mjeri okoristila savezništvom s ujedinjenom Strankom prava – pokazala je veću praktičnost. Dogodilo se da je Stranka prava svoj politički uspjeh ostvaren kroz sjedinjenje svih pravaških skupina, pa i dobre izborne rezultate, nesvjesno podložila političkim probicima Hrvatsko-srpske koalicije. Time joj je pomogla prebroditi trenutnu krizu, čime ju je učinila još vjerodostojnijom, a poslije i jedinom mogućom političkom snagom s kojom se mogla riješiti “hrvatska kriza”. Koalicija je sa svoje strane obavila sve što je bilo potrebno za dogovor s mađarskim vodstvom. Nedugo nakon uspostave komesarijata počela se nuditi Budimpešti u zamjenu za poziciju vladajuće stranke. Tijekom pregovora s ugarskom vladom pristala je na sve zahtjeve, pa se i otvoreno proglasila unionističkom strankom, a kada postane vladajuća stranka, pristat će na još veće povrede Hrvatsko-ugarske

¹⁹ Nikola pl. Tomašić (Zagreb, 13. I. 1864. – Trešćerovac, 29. V. 1918.) bio je član staroga srednjovjekovnog hrvatskog plemićkog roda. Mađaronstvo je bilo tradicionalno u njegovoj obitelji. Otac Josip, plemićki sudac, morao je, štoviše, kao i neki drugi mađaroni, pobjeći 1848., a poslije je postigao visoke službeničke dužnosti. Osim toga blisko je surađivao s banom Levinom Rauchom tijekom izrade i provedbe Hrvatsko-ugarske nagodbe. Njegov sin Nikola preuzeo je obiteljsko imanje, a jedno je vrijeme bio profesor nacionalne ekonomije na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Godine 1910. objavio je knjigu *Pacta Conventa*, koja je bila prvi svezak serije “Temelji državnog prava hrvatskog kraljevstva”. Početkom 1890-ih postao je jedan od najbližih suradnika bana Khuena. Tijekom 1905., dakle nakon Khuenova odlaska, kada je postalo jasno da napredak domaćeg kapitala može ugroziti interese mađarske aristokracije, imao je vodeću dužnost ne samo u Hipotekarnoj banci nego i u dvije novoosnovane banke. Konačno, Tomašić je bio vođa Khuenove Narodne stranke. U ljeto 1911. osnovao je novu političku stranku – Stranku narodnog napretka. Bansku je dužnost obnašao od 5. veljače 1910. do 19. siječnja 1912. godine. Vidi: M. GROSS, “O položaju plemstva u strukturi elite u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 19. i na početku 20. stoljeća”, *Historijski zbornik*, vol. XXXI-XXXII, Zagreb, 1978.-1979., 136.

²⁰ *Sabrana djela Antuna Radića (I.-XIX.)*, ur. Božidar Magovac, sv. XII., Zagreb, 1938., 236.-237.

nagodbe, poput izvlaštenja morske obale. Učinila je sve da uvjeri mađarsko vodstvo kako je upravo to stranka preko koje može vladati Hrvatskom.

Raščlanjujući promjenu političkih odnosa, može se zaključiti da je komesarijat potpuno uspio. Mađarsko političko vodstvo uspjelo je ukloniti razloge zbog kojih je uspostavljen, izazvali su stranačke podjele te otklonili mogućnost borbe za financijsku samostalnost Hrvatske koja je mogla dovesti i do nove revizije Hrvatsko-ugarske nagodbe.

Komesarijat – prigoda za srbijansku vanjsku politiku

Komesarijat je izazvao veliko ogorčenje hrvatske javnosti, posebno mladih, koji sve energičnije istupaju u političkoj borbi. Zbog odluke o raspuštanju Hrvatskog sabora đaci su 1. veljače 1912. organizirali demonstracije pred zgradom Sveučilišta u Zagrebu. Prosvjede je spremno dočekalo vodstvo Hrvatsko-srpske koalicije. Podržali su ih i sugerirali širenje po cijeloj zemlji, priželjkujući masovnost i intenzitet kakav se dogodio 1903. godine. Smatrali su da će time prisiliti Mađare na popuštanje, što bi omogućilo Cuvajevo odstupanje i nove izbore. Vodstvo Koalicije, koje su činili Svetozar Pribićević, Bogdan Medaković, Dušan Popović i Srđan Budisavljević ispred Srpske samostalne stranke te Ivan Lorković i Većeslav Vilder iz Hrvatske samostalne stranke, predlagalo je i pomagalo organiziranje protestnih skupština po Dalmaciji, Istri, Bosni i Hercegovini te Sloveniji.²¹ Đaci i studenti prihvatili su njihovu pomoć. Pokretači se mogu prepoznati i raščlambom sudionika na protestnim skupštinama. U Osijeku su primjerice govore održali veleposjednik Vaso Maučević i Svetozar Pribićević.²²

U kojoj je mjeri vodstvo Hrvatsko-srpske koalicije vodilo hrvatsku mladost i utjecalo na nju svjedoči njen tadašnji tajnik Đuro Šurmin²³: “Kad su stariji omladinci svršavali nauke, oni su nastojali, da podupru politiku koalicije, pa su napr. neki mladi sudije u veleizdajničkom procesu radili ruku u ruku s nama političkim ljudima i u interesu naše politike (...) Političari su se sastajali s omladinom i upućivali je u sve prilike, a nekoliko je puta stigao k nama na đачko predavanje iz Beograda Skerlić, pa je rasplamtio onu vatru, koja je bila u srcima nacionalističke omladine zapretana (...) Beogradski Slovenski Jug i Narodna Odbrana bili su dva društva u Srbiji, koja su mogla da budu ogledalom našoj omladini. U Beču su krivo gledali na rad tih društava i listova, koji su i u Srbiji propagirali jugoslavensku ideju u pravcu, kako je ono Skerlić izlagao (...) Ne sme se kod toga zaboraviti da je tih dana gospodovao komesar mađarskog

²¹ Josip HORVAT, *Pobuna omladine 1911. – 1914.*, prir. Branko Matan, Zagreb, 2006., 106.

²² HDA, PRZV, 78, kut. 844, br. 1383, Pr.-1912., Osijek, 18. III. 1912.

²³ Dr. Đuro Šurmin (Siščani kod Čazme, 4. IX. 1867. – Zagreb, 22. III. 1937.). Na Mudroslovnom je fakultetu bio profesor do 1909., kada ga je ban Pavao Rauch otpustio zbog političke djelatnosti. Ban Tomašić vraća ga u službu, ali je 1914. ponovno suspendiran. Godine 1906. izabran je za zastupnika u Hrvatskom saboru na listi Hrvatske napredne stranke. Nakon stvaranja Hrvatsko-srpske koalicije nalazio se u njezinu vodstvu.

ministra predsjednika i da je i taj komesarijat još jače izazivao omladinu i sve Hrvate i terao ih u tabor pobjednice Srbije.²⁴ Dakako, takvi poticaji i potpora utjecali su na masovnost i dali dobre rezultate.

Demonstracije tijekom veljače i travnja 1912. postaju konkretnije organizacijom odlaska 156 hrvatskih đaka u Beograd.²⁵ Hrvatski su sveučilištarci u Beogradu posjetili sveučilište te, što je još važnije, vojnu akademiju i oficirski dom, gdje ih je pozdravio Dragutin Dimitrijević-Apis. Primjera radi, za tog je posjeta mladi Oskar Tartaglia u prostorijama lista *Piemont* pred skupinom visokih srpskih oficira postao član organizacije “Ujedinjenje ili smrt”. Njegovi zadaci postali su jasni nedugo po povratku, kada je napisao da je “trebalo stvoriti raspoloženje i oduševljenje, trebalo je popularizirati ideju, da smo jedno i da jedno moramo biti i da to možemo biti samo pomoću bijelih srpskih orlova”.²⁶

U planovima iz Srbije bilo je dovoljno zadataka za razne profile ljudi, od mladih i nepromišljenih, spremnih na sve oblike djelovanja od propagandnih do terorističkih, pa do političara i sveučilišnih profesora. Tako će se sveučilišni profesor i jedan od istaknutijih članova hrvatskog krila Koalicije Đuro Šurmin nakon rata prisjećati raspoloženja koje je stvoreno u Hrvatskoj nakon povratka omladine iz Srbije. Šurminova naknadna raščlamba iznesena je u skladu s njegovom ideološkom i političkom opredijeljenošću: “Beograd, Zagreb, Sarajevo, Split postajahu već 1912. godine za omladinu srpsku i hrvatsku središta za razvoj jedinstva narodnoga ne samo u kulturnom pogledu već i u političkom. Augustin Ujević i kao književnik i kao publicista i kao predstavnik napredne omladine izjavljuje u Zagrebu pred policijom, da je njemu Beograd centar naše nacionalne države! To se događa u Zagrebu uoči balkanskoga rata, a nekoliko nedjelja prije toga izjavljuje omladinac gimnazijski učenik Stevo Galogaža na sudu za atentat na komisara Cuvaja u tako zvanom Jukićevu procesu, da predsjednik može zadržati formular optužnice, jer će ih za godinu dana biti mjesto 12 optuženih 12 000!”²⁷

Postavlja se pitanje kako je bilo moguće da hrvatski sveučilištarci dobiju dopusnicu za organizirani odlazak u Beograd. Odgovor ima ishodište u posebnostima dvojnog uređenja Monarhije. Vinko Krišković to je objasnio sljedećim riječima: “U toj svojoj političkoj bahatosti gospodari Magjari nisu pazili, da Hrvati ništa ne traže izvan Monarhije, dok su Srbi gledali preko granica, gdje im je bila meta, pa su Magjari tjerali Hrvate u Beograd, da bi se tako oslobodili njihova nasilja. I mjesto da podupiru Hrvate, Magjari su kovali i snivali planove, kako da ih oslabe. Još je Kossuth snovao podunavsku konfederaciju

²⁴ HDA, O. F. Đuro Šurmin, 833, kut. 2, neobjavljeni članak “U radu za ujedinjenje Srba i Hrvata”, Zagreb, 1933., 2.

²⁵ HDA, PRZV, fond 78, kut. 829, “Izvjješće Kr. sveučilišnih profesora dr. Antuna Heinza i Ernesta Milera o naučnom putovanju u Srbiju”. U izvješću se detaljno opisuje višednevni boravak i aktivnosti hrvatskih studenata u Srbiji.

²⁶ Oskar TARTAGLIA, *Veleizdajnik*, Zagreb – Split, 1928., 70.

²⁷ HDA, O. F. Đuro Šurmin, 833, kut. 1, sign. spisa 459.

Magjarske, Hrvatske i Srbije i zamišljao, ako bude trebalo, podići novi front protiv Beča, što će se moći nadati suradnji Srba, a nikako Hrvata. Pa tako Hrvati u Austro-Ugarskoj nisu bili gospodari u svojoj kući, od koje su povrh toga još Srbi svojatali tri ugla.”²⁸

Ondašnjim političkim analitičarima bilo je jasno da je neprihvatljivost Cuvajeva načina upravljanja omogućila intenzivnije sudjelovanje i trećeg političkog čimbenika: srpske politike. Ona je unutar Hrvatske bila izražena kroz djelovanje Srpske samostalne stranke i potporu koju im je osiguravala vlada Kraljevine Srbije. O tome je Ivo Pilar napisao: “Tu gledamo onaj neizlječivi *circulus vitiosus*, u kome se neprestano kreće politika Monarhije, jer Monarhija i Hrvati, upućeni jedno na drugo, progone se međusobno sve jačom mržnjom, a smije se tome onaj treći, zajednički neprijatelj i jednih i drugih! Tako se pod vladom Tomašićevom pritisak pojačao, i nakon kratkog razdoblja, pod drom Rakodczayem prešao je Cuvajev režim u ukidanje hrvatskog ustava. Cuvaj, taj đak Khuenova režima, izbio je dno bačve. Mogu mirne duše uztrvrditi, da nitko, pa ni Khuenov režim nije Monarhiji toliko naškodilo, kao Cuvaj. Poštedjet ću čitaoca poznatim prljavštinama tog gospodina, jer za škanđale u ovoj knjizi nema mjesta. On je Srbima pružio priliku, da se u Hrvatskoj prikažu još i kao spasitelji morala! Događahu se mnoge žalostne stvari, a Srbi se pobrinuše, da se još i gore prepričavalo i prišaptavahu Hrvatima: ‘Evo gle! Nije dosta, da Monarhija krivotvori spise, zatvara nedužne ljude i obtužuje ih s veleizdaje, nego Vam sad šalje i takve nemoralne stvorove, da upropaste zemlju i narod. Samo zajednički možemo se obraniti od te zajedničke opasnosti.’”²⁹

Cuvajeva je uprava doista bila dobar instrument za dodatnu destabilizaciju Monarhije. To se, prije svega, odnosilo na vojne i političke krugove Kraljevine Srbije. Oni će višestruko iskoristiti posjet hrvatskih sveučilištaraca Srbiji te će uz psihološko-propagandni utjecaj, tj. zadatak namijenjen Oskaru Tartaglii, biti poticatelji i organizatori atentata na području Monarhije, posebno banske Hrvatske.³⁰

Spoznajom navedenih odnosa komesarijat možemo podijeliti u dva dijela. U prvom, za Cuvajevu vladavinu, iskazana je odlučnost u primjeni represivnih metoda sve do pristajanja na mađarske zahtjeve. U drugom su dijelu tražili političke saveznike, tj. vodili pregovore te, u konačnici, i pronašli saveznika u Hrvatsko-srpskoj koaliciji. Time su hrvatske prilike prilagođene zahtjevima Mađara unatoč hrvatskom, pa i općem monarhijskom interesu. Stoga se može zaključiti da su Mađari skoro dvije godine ostali ustrajni te na kraju i proveli sve planove u pogledu komesarijata.

Osim toga komesarijat je dobro došao što javnoj, što tajnoj politici Kraljevine Srbije. Oni su napetost koju je izazvao još više pojačali poticanjem

²⁸ V. KRIŠKOVIĆ, “Eurazijska država u procjepu dviju politika”, *Hrvatska revija*, vol. 2, Buenos Aires, 1952., 257.

²⁹ L. V. SÜDLAND (Ivo Pilar), *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Varaždin, 1990., 357.

³⁰ O. TARTAGLIA, *n. dj.*, 70.

propagandnih akcija i osigurvaanjem logističke potpore kako strankama, novinskim redakcijama i pojedincima tako i organiziranju atentata u Hrvatskoj. Poticaj iz Srbije bio je smišljen i *generalšapski* organiziran. Iako je ideja o izvođenju atentata na Slavka Cuvaja izvorno pripadala samom Luki Jukiću, ipak je za njegovu provedbu trebalo mnogo više. To će mu biti osigurano za spomenutog posjeta. Tada ga Tartaglia povezuje s Dragutinom Dimitrijevićem-Apisom, Vojislavom Tankosićem i drugim *oficirima* organizacije “Ujedinjenje ili smrt”. Ako načinu, metodama i ponudama koje su u Beogradu dane hrvatskim sveučilištarcima dodamo činjenicu da je u načela organizacije “Ujedinjenje i smrt”, poznate i pod imenom “Crna ruka” (od 1911.), ugrađen i strateški dokument velikosrpske politike, Garašaninove *Načertanije*, možemo steći punu spoznaju o fenomenu velikosrpske politike u odnosu na Hrvatsku.³¹ Uostalom, i zastupnik Hrvatsko-srpske koalicije Ivan Ribar prisjetio se razgovora kojeg je vodio u Beogradu s Dragutinom Dimitrijevićem-Apisom: “Svoje bavljenje u Beogradu iskoristio sam za sastanak sa majorom Milanom Pribićevićem i s pukovnikom Dimitrijevićem zvanim ‘Apis’, šefom obavještajne službe u generalštabu srpske vojske (...) On se mnogo interesirao za sokolstvo i preporučio nam složan rad hrvatskih i srpskih Sokola u Hrvatskoj. Iz poduljeg razgovora s njime dobio sam potvrdu za svoje mišljenje, kako je potrebno da se i kroz nacionalne i kulturne organizacije ujedine u prvom redu sve omladinske snage da bi se legalnim putem mogli izvršiti i ostvariti izvjesni preduslovi za organizaciju ilegalne borbe u cilju oslobođenja i ujedinjenja jugoslavenskih naroda.”³²

Prekidom komesarijata najmanje su se okoristili oni koji su od njega trebali imati najviše koristi – predstavnici hrvatskih stranaka koji su mogli obnoviti svoj parlamentarni rad i nastaviti se boriti za bolji hrvatski položaj u Monarhiji. Događaji su međutim krenuli drugačijim tijekom, a u njima se pokazala pragmatičnost Hrvatsko-srpske koalicije, koja je žrtvovala dobar dio prethodno zagovaranih ciljeva da bi osvojila mjesto vladajuće stranke. Ova je tvrdnja u suprotnosti s dominantnim zaključcima dosadašnje historiografije, koja je isticala ustrajni karakter hrvatskih stranaka, a kraj komesarijata tumačila kao konačnu pobjedu Hrvatsko-srpske koalicije. Većina je i bila ustrajna, ali Mađarima nije bilo potrebno pristajanje većine hrvatskog stranačkog korpusa. Njima je trebalo da “slome” otpor jedne stranke i na njezinu pristanku grade nove političke odnose u Trojednoj Kraljevini. Jedna od tvrdnji koje nisu točne, a prisutne su u hrvatskoj historiografiji, jest i ona o potpunom otporu komesarijatu. Uostalom, politička zbivanja i njihovi rezultati koji s komesarijatom čine jednu cjelinu upućuju na suprotno. Pod “pritiskom” komesarijata urušava se hrvatska politička scena, na kojoj je dotada vladalo jedinstvo. Podijelila se najsnažnija hrvatska stranka, ujedinjena Stranka prava, čime se oslobodio

³¹ Srećko LIPOVČAN, “Beogradska komponenta u postanku Jugoslavenske nacionalističke omladine”, *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: Između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, ur. S. Lipovčan, Zagreb, 2005., 179.

³² Dr. Ivan RIBAR, *Iz moje političke suradnje*, Zagreb, 1965., 100.

politički prostor za prevlast Hrvatsko-srpske koalicije. Ona će se nedugo nakon uspostave komesarijata nuditi Budimpešti u zamjenu za poziciju vladajuće stranke. Pristat će na sve zahtjeve Budimpešte, otvoreno se proglasiti unionističkom strankom i olako prelaziti preko brojnih povreda Hrvatsko-ugarske nagodbe. Nagrada će joj biti saborski izbori 1913., na kojima će pobijediti. Na temelju tih rezultata prevlast je stekla politička skupina koja je tijekom rata uspjela zadržati vodeću poziciju te i tako očuvati mandat za državnopravne pregovore na kraju Prvoga svjetskog rata.

Iako su Mađari takve odnose stvorili sebi u korist, ipak ih nisu mogli potpuno kontrolirati, pa je i Hrvatsko-srpska koalicija imala koristi od plana smišljenog u Budimpešti. Doduše, ti su odnosi pretpostavljali postojanje Monarhije, i to u dualističkom obliku. Za razliku od nakana mađarskog vodstva, u Koaliciji su vodili višeslojnu politiku, koja nije odbacivala raspad Monarhije. Unionističku “masku” koju su joj pripremili Mađari Hrvatsko-srpska koalicija nosit će još jedno vrijeme, posebno kada izbije rat. Ona im je dobro došla radi izbjegavanja oštrije represije nad njenim vodećim članovima.

Dugotrajni utjecaji iz Kraljevine Srbije

U Hrvatsko-srpskoj koaliciji posebna se promjena dogodila odlaskom Frana Supila iz njenih redova.³³ Od tog trenutka vodstvo u stranci preuzima Svetozar Pribićević, a jedna od važnijih promjena očituje se u češćim kontaktima sa službenom Srbijom. Za potvrdu navedene tvrdnje najbolje je navesti Pribićevićeva stranačkog kolegu Ivana Ribara. On je posvjedočio: “Još treba dodati činjenicu da je Svetozar Pribićević imao neposredne veze sa političarima Kraljevine Srbije, kao i sa kulturno-prosvjetnim radnicima te oficirima, a još više posredno preko svoje braće, Milana, tada majora u srpskoj vojsci, te Valerijana arhimendrita jednog manastira u Sremu, u blizini Beograda kamo je često odlazio, i bio odlično upoznat sa političkom situacijom u Srbiji. Poznat je bio Revolucionarni statut Milana Pribićevića, kojim je on predviđao federativnu republiku Jugoslaviju (...) U stvari, po zakonima Austro-Ugarske, veleizdaja je postojala, ali do kraja ostala je nedokazana.”³⁴

Mnogi su primjeri koji potvrđuju uzajamnost njihovih odnosa. U historiografiji je poznato da je Nikola Pašić uoči saborskih izbora 1908. poslao u Zagreb Jovana Tomića da “podseti” političare Hrvatsko-srpske koalicije da je “Srbija dala značajna sredstva za izbornu borbu Koalicije i da je pomogla hrvatskim političarima u Dalmaciji te da je zbog toga pozvana da vodi prvu reč

³³ Supilovo napuštanje Koalicije odvijalo se postupno. Nakon završetka Friedjungova procesa 22. prosinca 1909., Supilo je na saborskim izborima izabran za zastupnika, iako su u Srpskoj samostalnoj stranci nastojali onemogućiti njegovu kandidaturu. Tijekom 1911. Supilo će ih kritizirati serijom članaka u *Riječkom novom listu*, ali je ipak odustao od kandidature na saborskim izborima 1911. godine.

³⁴ Dr. I. RIBAR, *n. dj.*, 93.

u južnoslavenskoj zajednici”³⁵ S druge strane neki od istaknutijih hrvatskih političara koristili su prigode za putovanje u Srbiju. Primjerice 16. i 17. lipnja 1911. na Slavenskom novinarskom kongresu u Beogradu iz banske Hrvatske bili su Svetozar Pribičević, Bude Budisavljević, Većeslav Vilder i Toni Schlegel.³⁶ Zasigurno je Pribičeviću takav događaj bio prigoda da ostvari političke kontakte s vodećim ljudima iz srpskog političkog, društvenog i vojnog okruženja. Po završetku kongresa u kući beogradskog liječnika dr. Nikole Vučetića održan je sastanak na kojem su sudjelovali Svetozar i Valerijan Pribičević, Bude Budisavljević, dr. Žarko Miladinović, Branislav Nušić, Živojin Dačić, dr. Stanoje Stanojević i dr. Jovan Skerlić. Bilo i nekoliko srpskih oficira. Raspravljali su o političkom stanju u Hrvatskoj te o skupu Hrvatsko-srpske koalicije koji se trebao održati nekoliko dana poslije u Zagrebu. Taj je sastanak imao sva obilježja važne političke konferencije, što se očituje i u činjenici da su sudionici primljeni u audijenciju kod kralja.³⁷

Nisu zanemarivi ni kontakti prvaka hrvatskog dijela Koalicije s Beogradom. O tome je svjedočio Đuro Šurmin: “1906. (...) kad je koalicija došla na vladu u Zagrebu (...) dakle, posle prve političke pobjede unionista jugoslavenskih, pisao sam Skerliću³⁸ s obzirom na njegovo izdanje Srpskoga Književnoga Glasnika da bih mu želio za Srbe opisati naše hrvatske političke prilike. Vaše će društvo moći zanimati tijekom prilikama, kad znade, da je imenovanje naše vlade bilo spojeno sa srpskim pitanjem i kad je mnogo prigovora bilo izneseno u tom pravcu, da smo mi srpsku politiku zastupali mjesto austrijsku. Dakako da bismo mi Hrvati radije došli onamo, gdje bi se sa Srbima moglo živjeti bez ikakve pogibli i trzavice, nego mi ovako, gdje nas svak nateže po svojoj volji, a mi sami ne znamo, što bismo i kako bismo. Za to bi trebalo malo jače stupiti u doticaj sa Srbijom preko SKG (Srpskog književnog glasnika) od 1906.–1912. dogodilo se mnogo, a bilo je i dosta izmene pisama između mene i Skerlića.”³⁹

Čak je i suvremenicima bilo jasno da je državni vrh Srbije permanentno utjecao na političku, društvenu i sigurnosnu situaciju u Hrvatskoj preko Hrvatsko-srpske koalicije, osobito preko Srpske samostalne stranke, koja je upravo u tom razdoblju vodila glavnu riječ u Koaliciji. Navedena tvrdnja proizlazi iz svjedočenja sudionika i vođa hrvatske politike toga doba. Podban Vinko Krišković napisao je “kako ne valja zaboraviti, da je hrvatsko-srpska koalicija

³⁵ Stjepan MATKOVIĆ, “Novi kurs’ Srba u Hrvatskoj”, *Scrinia Slavonica*, br. 3, Slavonki Brod, 2003., 713.

³⁶ HDA, PRZV, 78, kut. 794, sign. spisa br. 1851/1911., Zagreb, 14. VI. 1911.

³⁷ HDA, PRZV, 78, kut. 794, spis br. 3.008/1911., Zemun, 24. VII. 1911.

³⁸ Jovan Skerlić (Beograd, 20. VIII. 1877. – Beograd 15. V. 1914.) od 1905. do 1914. uređivao je *Srpski književni glasnik*. Iako je politički rad započeo kao socijalist, oduševljavajući se Svetozarom Markovićem i Vasom Pelagićem, 1905., nakon isključenja iz stranke, postao je vođa lijevog krila republikanskog dijela Samostalne radikalne stranke. U desetljeću prije Prvog svjetskog rata bio je jedan od glavnih ideologa Jugoslavenske nacionalne omladine te odlučni pobornik srpsko-hrvatske književnosti i narodnog jedinstva.

³⁹ HDA, O. F. Đuro Šurmin, 833, kut. 2, neobjavljeni članak “U radu za ujedinjenje Hrvata i Srba”, Zagreb, 1933.

primala upute od Pašića iz Beograda, i da je svaki treći stanovnik Hrvatske bio osviješćeni Srbin i da je Monarhija vodila rat sa Srbijom i njezinim narodom”.⁴⁰ Njegove riječi o raspoloženju srpskog stanovništva prema Hrvatima, ali i Monarhiji, imaju potvrdu u brojnoj arhivskoj građi koja se odnosi na sudske postupke koje je Državno odvjetništvo vodilo protiv hrvatskih stanovnika srpske nacionalnosti.

Utjecajem srpske politike na konkretne događaje, pa i saborskim izborima 1913., bavila se i dosadašnja historiografija. Spoznajući njihovu važnost, Jaroslav Šidak i Bogdan Krizman skrenuli su pozornost na svjedočenje Adama Pribićevića u kojem iznosi sjećanja na misiju koju mu je povjerio brat Svetozar, da se u Beogradu konzultira s Nikolom Pašićem u svezi s rješanjem političke situacije u Hrvatskoj. On je izložio bratov plan o izazivanju političke krize korištenjem osjetljivog pitanja o financijskoj samostalnosti Hrvatske. S. Pribićević je odabrao i vrijeme za poticanje krize. Dobrom je prigodom procijenio pregovore o obnovi Financijske nagodbe 1916. godine. Kako je u pitanju samostalnih financija u Hrvatskoj vladao konsenzus, tako je i S. Pribićević predviđao da bi takvim postupkom stekao velik politički ugled, što bi Koaliciji osiguralo izbornu pobjedu. No Pašić je savjetovao drugačije: “Recite g. bratu: Narod voli opoziciju. Ali ne voli većite opozicije. Pristaše ne smeju nikad izgubiti nadu da i oni mogu doći na vladu. Inače umorniji ljudi jedan po jedan otpadaju. Ako ne budete o tom vodili računa, otpašće većina pristaša i vođstvo naroda preći će u ruke ljudi koji nisu u nacionalnom pogledu ispravni kao vi i na koje ne možemo računati. I zbog ovog je dobro da g. brat, s vremena na vreme dovodi svoju stranku na vlast.” Tijekom razgovora Pašić je osobitu brigu pokazao za *Srbobran*.⁴¹ O uspjehu svoje misije A. Pribićević je zaključio: “... čim je Svetozar dobio ovo uputstvo, ubrzani su pregovori sa grofom Tiszom i postignut sporazum. Vraćeno je ustavno stanje i za bana je došao Škrlec. Grof Tisa je za ovo odao priznanje Svetozaru Pribićeviću, čudeći se što ranije nije doveden u vezu s ovim umnim, realnim i odlučnim čovekom, a ne sluteći da on ne radi samo po svojoj pameti, već i po uputstvima iz Beograda.”⁴² Logična je Pašićeva zainteresiranost za *Srbobran* jer je te godine u razgovorima s kiparom Ivanom Meštrovićem potvrdio da “Pribićeviću štampu podupiru koliko mogu, da bi i Supilov ‘Novi list’ podupirao, makar se ne slaže s Pribićevićem, ali Supilo neće”. Pašić nije propustio kazati da “odobrava držanje i način borbe

⁴⁰ “Autobiografija Vinka Kriškovića (Zürich, 31. prosinca 1951.)”, *Hrvatska revija*, god. II, vol. 4, prosinac 1952., 326. Koliko je Kriškoviću bilo stalo da se i budući naraštaji upoznaju s hrvatskom političkom i društvenom zbiljom neposredno prije i tijekom Prvog svjetskog rata svjedoči i način objavljivanja njegove autobiografije: osobno ju je poslao uredništvu *Hrvatske revije* uz napomenu “Poslana uredništvu za slučaj smrti”.

⁴¹ Adam PRIBIČEVIĆ, *Moj život*, Zagreb, 1999., 37.–42.

⁴² Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb, 1989., 46.; I. BULIĆ, “Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Škerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvog svjetskog rata – značaj i posljedice”, 29.

Koalicije”⁴³ Pašićeva izjava potvrđena je i u dokumentaciji pronađenoj 1915., nakon osvajanja Beograda, iz koje je vidljivo kako se financirao *Srbobran*.⁴⁴

Odnos između hrvatskog i srpskog krila u Koaliciji

Unatoč činjenici što je u arhivskoj građi i memoarskoj literaturi potvrđena uloga Svetozara Pribičevića u onodobnim političkim procesima, ipak je u historiografiji bilo pokušaja relativiziranja njegove uloge. Bilo je povjesničara koji su se pozivali na činjenicu da je Koaliciju tvorilo nekoliko stranaka, pa je i stranačko vodstvo bilo sastavljeno od različitih predstavnika. Štoviše, odgovornost za oportunističku politiku nastojali su prebaciti na ostale stranačke čelnike, posebno Ivana Lorkovića.⁴⁵ Time su odgovornost nastojali prebaciti na hrvatsko krilo Koalicije. U prilog svojim tvrdnjama navode Lorkovićeve kontakte s paterom Antonom Puntigamom, ispovjednikom Franje Ferdinanda, i Josephom Baernreitherom, dvorskim savjetnikom i pristašom trijalističkog uređenja Monarhije.⁴⁶

Lorkovićeve kontakti i razgovori za koje ne možemo pouzdano utvrditi jesu li bili pokušaj političke promjene s osloncem na krug oko Franje Ferdinanda doista ne mogu biti temelj tvrdnjama kojima se za evidentni oportunistički zam Hrvatsko-srpske koalicije proziva hrvatsko krilo. Uostalom, da su kojim slučajem navedeni razgovori i obavljeni s tim ciljem, takav politički projekt ipak nije realiziran. Upravo suprotno, ostvareno je ono što je Svetozar Pribičević provodio od dogovora s ugarskom vladom do konačnog ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom. No upravo pokušaji prebacivanja odgovornosti navode na razmatranje o odnosima između krila Koalicije. Nameće se temeljno pitanje: kako je bilo moguće da Hrvati, koji su činili većinu u Hrvatsko-srpskoj koaliciji, nisu u skladu s tim imali primjeren utjecaj na vodstvo stranke? Odgovore nude istaknuti političari toga razdoblja. Podban Vinko Krišković napisao je: “U hrvatsko-srpskoj koaliciji, dakle vladinoj stranci, Hrvati su bili preslabi, da joj dadu čisti hrvatski pravac.”⁴⁷

Konkretno spoznaje o odnosima u Koaliciji ponudio je Živan Bertić, jedan od saborskih zastupnika Hrvatsko-srpske koalicije, osoba koja bila iznutra upućena u koalijsku politiku. Uspoređujući odnose između hrvatskog i srp-

⁴³ Ivan MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969., 29.

⁴⁴ HDA, Unutarnji odjel zemaljske vlade – Središnja defanzivno doglasna služba (dalje: UO-ZV-SDDS), fond 79, kut. 27, br. 41-1914/86.

⁴⁵ Ivan Lorković (Zagreb, 17. VI. 1876. – Zagreb, 24. II. 1926.), od 1906. zastupnik u Hrvatskom saboru. Nakon Supilova odlaska iz Koalicije preuzeo je vodstvo njezina hrvatskog dijela (srpski je vodio Svetozar Pribičević). Godine 1910. sjedinio je svoju stranku s Hrvatskom strankom prava u Hrvatsku ujedinjenu samostalnu stranku. Kada se 1918. razišao s Pribičevićem, napustio je Hrvatsko-srpsku koaliciju i osnovao Hrvatsku zajednicu.

⁴⁶ Kosta MILUTINOVIĆ, “Josip Smolaka i Jugoslavensko pitanje u Habsburškoj Monarhiji”, *Rad JAZU*, Zagreb, 1971., 244.-245.

⁴⁷ “Autobiografija Vinka Kriškovića”, 328.

skog krila Koalicije, napisao je: “Jest, bili su u većini, ali nisu bili svi jedne misli, nisu bili složni, nisu bili u svojoj hrvatskoj svijesti onako jaki i nepopustljivi kao Srbi – i tu eto leži glavni razlog tadašnjem našem političkom neuspjehu (...) Srpski članovi koalicije bili su svi jedne vjere i jedne misli, disciplinovani i složni. Njihov nacijonalizam nije bio komplikovan nikakvim filozofskim, sociološkim i moralnim teoremama, njihov nacijonalizam i politički program bio je impertinentno jedinstven, ravan i jasan – put u Srbiju, ujedinjenje sa Srbima izvan monarkije pod svaku cijenu i uz ma kakve žrtve (...) Nacijonalizam hrvatskih članova nasuprot, natrunjen raznim višim principima i obzirima one praške ideologije, koju sam napred prikazao, znatno je kod mnogih članova oslabio, a kod nekih čak popustio do potpune indiferentnosti prema hrvatskom imenu, hrvatskim tradicijama i prema zahtjevu hrvatske državnosti. U raspravama o hrvatsko-srpskom odnošaju, kad bi se često put utvrdila činjenica, da su Srbi suviše zaludjeni svojim imenom i da pokazuju tendenciju, da se proces narodnog jedinstva završi pobjedom srpskog imena, bilo je dosta njih, koji bi znali reći: ‘Pa što onda – glavno je stvar, a ne ime. A ako su Srbi ludji u ogledu imena, pa ćemo ljudjem popustiti.’ Drugi opet, kao n.pr. pokojni Milan Heimrl⁴⁸ čovjek prkosna paradoksa, znao bi svaki put kad bi se poveo razgovor o organizaciji naše buduće zajedničke države te neki naglašavali potrebu federacije, drugi bili indiferentni prema tom pitanju – on bi znao svaki put i pred Srbima, prkosno reći: ‘Samo nikakvu posebnu hrvatsku državu, jer bi ona bila popovska, klerikalna, ne naša, i samo nas najuža politička zajednica sa bezbožnim Srbima može spasiti od mračnog klerikalizma.’”⁴⁹

Tim je svjedočenjem Bertić potvrdio Supilova iskustva s Hrvatsko-srpskom koalicijom, posebno s hrvatskim članovima. Sudionici tih zbivanja i svjedoci odnosa u Koaliciji pisali su da ostali stranački čelnici nisu imali potrebne informacije o politici Koalicije, a nisu ni previše inzistirali da saznaju kojim se smjerom i u čije ime ona vodi.⁵⁰ U historiografiji je poznato da je vođa hrvatskog krila Koalicije dr. Ivan Lorković među istomišljenicima spominjao kako, za razliku od Hrvata, Srbi u Koaliciji često održavaju posebne sastanke te imaju potrebu jedan drugome povjerljivo prenositi informacije, tj. kako im je komunikacija zakulisna i neiskrena. On je bio jedan od rijetkih koji je primjećivao takve odnose, no ipak je procjenjivao da njegovo napuštanje Koalicije ne bi donijelo nikakvo dobro. Vjerovao je da bi završio kao i Supilo, pa je ostanak u Koaliciji držao boljim rješenjem, smatrajući kako i dalje može biti korektiv Pribićevičevoj politici. Uostalom, kao istaknuti član jedne od vodećih

⁴⁸ Milan Heimrl bio je istaknuti pripadnik “naprednjaka”, jedno vrijeme suradnik zagrebačkog *Obzora* i član njegova uredništva. Tijekom 1903. bio je jedan od glavnih organizatora javnih skupština na kojima se zahtijevala financijska samostalnost Hrvatske. Nakon narodnog pokreta 1903. postaje jedan od osnivača Hrvatske napredne stranke (1904.), koja je nastavila zagovarati hrvatsko-srpsku suradnju. Bio je urednik njezina lista *Pokret*. Vidi: S. MATKOVIĆ, “Milan Heimrl (Heimrl), političar i publicist”, *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, 2002., 498.-499.

⁴⁹ Ž. BERTIĆ, *n. dj.*, 27.

⁵⁰ Vidi: Fran SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, Rijeka, 1911.; I. MEŠTROVIĆ, *n. dj.*, 40.; Ž. BERTIĆ, *n. dj.*

političkih stranaka zasigurno je bio u političkom smislu vjerodostojniji, što je tijekom rata i koristio, nastojeći za svoje političke zamisli dobiti potporu u inozemstvu. S tim se ciljem već 1914. sastao s Masarykom u Pragu.⁵¹

Ali Lorković je prilično kasnio u odnosu na Pribićevića i djelovanje srpskog dijela Koalicije. Odlučujući su bili dogovori s ugarskom vladom i saborski izbori 1913. godine. Tada je Pribićević iskoristio naslijeđe Khuenova razdoblja te zajedno s jednim dijelom unionista formirao vlastitu političku i interesnu skupinu. Razjedinjeni pravaši postali su bezopasni, baš kao i hrvatski dio Koalicije. Sve da je i htio, Lorković se nije imao na koga osloniti, što je povjerio kolegi Bertiću: “Kako, gdje i s kim stvoriti novu hrvatsku stranku, naći pravu, čistu, zdravu hrvatsku orijentaciju, koja bi mogla okupiti zalutale Hrvate u ovim sudbonosnim časovima i stvoriti hrvatski program za čas sklapanja mira.” Očigledna je njegova spoznaja o neučinkovitosti i nedostatku odgovornosti za politiku kojoj je Hrvatska bila izložena od ponovnog dolaska Hrvatsko-srpske koalicije na vlast zajedno s banom Ivanom Skerlecem. Tada se još jednom uvjerio da su njegovi kolege iz Srpske samostalne stranke Koaliciju držali instrumentom za ostvarivanje vlastitih ciljeva, dakako suprotnih od općih hrvatskih interesa.⁵² S takvim odnosima i nacionalnom osviještenošću jednog dijela Hrvata u Koaliciji nije se mogla stvoriti ravnoteža u odnosu na srpsku jedinstvenost, pa ni kontrolirati njihova korektnost prema Hrvatima kao i moguća zastranjivanja od temeljnih načela po kojima je Hrvatsko-srpska koalicija i stvorena kao politički savez.

Kako bi došao u situaciju da ispuni svoje političke planove, Pribićeviću je bilo nužno sklopiti sporazum s ugarskom vladom. Tako ga je savjetovao Nikola Pašić. Na putu prema konačnom cilju Pribićevića ništa nije moglo omesti, pa ni suprotstavljanje njegovoj politici, koja je često bila u suprotnosti s političkom, gospodarskom i društvenom dobrobiti Hrvatske. Koliko je politička skupina na čijem je čelu bio vodila računa o hrvatskim pravima javnost je mogla spoznati i prije rata, kada je Koalicija u samo nekoliko mjeseci napravila brojne ustupke, sve u zamjenu za poziciju vladajuće stranke.

Između Beča, Budimpešte i Beograda

Politiku Hrvatsko-srpske koalicije od njezina osnutka 1905. obilježavalo je vođenje realne politike, poglavito dobre procjene u svezi s vanjskopolitičkim odnosima. Svjesni posebnosti dualističkog sustava, vođe Koalicije iskazuju visoku razinu političke realnosti. U Beču su se oslanjali na institucije i pojedince koji su provodili carevu politiku dosljednog poštivanja dualizma, vješto zaobilazeći skupine koje su bile pod utjecajem nadvojvode Franje Ferdinanda. Znali

⁵¹ I. MEŠTROVIĆ, *n. dj.*, 46.–47.

⁵² Ž. BERTIĆ, *n. dj.*, 34.

su iskoristiti i složene odnose na ugarskoj političkoj sceni, pa su u skladu s tim postali vladajuća stranka u banskoj Hrvatskoj (1906./1907.).⁵³

I nakon toga su stranačku metodologiju i izričaj prilagođavali novim političkim ciljevima, pa je Koalicija uz unionističke stranke bila jedina vjerodostojnija politička snaga koja je s hrvatske strane pristajala na ponude iz Budimpešte, vodeći računa o tome da iz svakog političkog dogovora izađe još jača. Zbog spremnosti na kompromis s vremenom joj prilazi znatniji broj unionista, pa i ona poprima unionistički karakter. Riječ je o političkoj taktici kojom su se prema Mađarima prikazivali nagodbenom strankom, a istodobno su nklonost hrvatskih birača osiguravali antiunionističkom retorikom. Time su se doveli u situaciju da drugi put dođu na vlast s banom Tomašićem. Od njega su dobili ustupke, posebno novi izborni zakon i očuvanje izborne geometrije, pomoću kojih će i treći put krenuti u osvajanje vlasti u banskoj Hrvatskoj. Ona im je bila potrebna radi ostvarivanja temeljnog cilja, usmjerenog izvan granica Monarhije, pa i protiv njene cjelovitosti – prema Beogradu. Plan je bio tajan. Znalo ga je i provodilo tek nekoliko ljudi. Zanimarili su državopravna pitanja, bolje rečeno, nisu ih ni ispunjavali, jer u tom slučaju od Mađara ne bi ni dobili priliku za mandat, a u tom im je trenutku samo on bio važan. Zato im je i trebala konkretna politička pozicija. Steći će je vještom političkom kombinacijom u pregovorima s Bečom i Budimpeštom tijekom 1913. godine.

U Koaliciji su vodili računa o tome da osim povezanosti s Budimpeštom osiguraju potporu i bečkih političkih središnjica. Radi toga je predsjednik Srpske samostalne stranke Bogdan Medaković u siječnju 1913. razgovarao s ministrom vanjskih poslova Leopoldom von Berchtoldom.⁵⁴ O sastanku su pisale gotovo sve važne tiskovine. Posebno su istaknute Medakovićeve zamolbe za ukidanje komesarijata, otpust Slavka Cuvaja i povjeravanje vlasti Hrvatsko-srpskoj koaliciji. Zauzvrat je Medaković dao jamstva u svezi s držanjem Srpske samostalne stranke oko balkanskih događaja. Ministru je objašnjavao hrvatske prilike, naglašavajući nezaobilaznost Hrvatsko-srpske koalicije tijekom rješavanja trenutne političke krize. Berchtold je prihvatio Medakovićeve prijedloge, doduše uz ogradu da je konačno rješenje u rukama ugarskog ministra predsjednika.⁵⁵ Berchtold je postupio sukladno stavovima kruga oko Franje Josipa koji je ustrajao na doslovnoj primjeni dualizma. Time je otklonio moguću utjecaj Beča na rješavanje hrvatskih prilika. Nije ga promatrao u širem vanjskopolitičkom kontekstu, čime je Mađarima osigurao inicijativu u procesu rješavanja krize na jugu Monarhije. Očito je da službeni Beč nije razmatrao hrvatsko pitanje u skladu s općim geopolitičkim kontekstom. Na to upućuju i historiografski radovi, u kojima prevladava mišljenje da je austro-ugarska

⁵³ O dolasku Hrvatsko-srpske koalicije na vlast vidi: M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907.*

⁵⁴ Leopold von Berchtold, grof (Beč, 18. IV. 1863. – Csepreg/Mađarska, 21. XI. 1942.). U austro-ugarskoj diplomaciji bio je veleposlanik u Rusiji od 1897. do 1907. godine. Od 1912. do 15. siječnja 1915. obnašao je dužnost austro-ugarskog ministra vanjskih poslova. Smatran je jednim od bogatijih ljudi u Austro-Ugarskoj Monarhiji.

⁵⁵ "Lov u mutnome", *Hrvatska*, br. 352, 7. I. 1913., 1.

vanjska politika u vrijeme ministra Berchtolda neodređena. Osobito mu se zamjerao nejasan odnos u svezi s događajima na Balkanu.⁵⁶

Za razliku od Berchtolda, o situaciji u Hrvatskoj osobito je brigu vodio prijestolonasljednik Franjo Ferdinand, pišući predstavke caru i predlažući rješenja. Beskompromisni Franjo Ferdinand s jedne strane i promjenama neskloni car Franjo s druge o svim su važnijim političkim pitanjima imali različita gledišta. Franjo Josip je inzistirao na doslovnoj primjeni dualizma, što je Mađarima omogućilo odabrati onu hrvatsku stranku koju je Franjo Ferdinand smatrao nepouzdanom. To će se potvrditi odabirom Hrvatsko-srpske koalicije. Potvrda ove teze posebno je dolazila do izražaja u izvještaju Vojne kancelarije Franje Ferdinanda iz 1913., u kojem se vidi da su Hrvatsko-srpsku koaliciju smatrali antidržavnom, antiaustrijskom i veleizdajničkom strankom. Taj “strogo povjerljiv” izvještaj napisao je Karl Bardolff, šef Vojne kancelarije Franje Ferdinanda. U njemu piše: “Koalicija sada prikriva svoje srbofilske tendencije, da bi dospjela do vlasti. Ako se Koalicija javno i ne solidarizira s omladinskim pokretom, onda ga ipak zaštićuje svim sredstvima (...) Najsnažniji oslonac Koalicije je Srpska samostalna stranka, kojoj pripadaju skoro svi Srbi u Hrvatskoj. Ona ima osim političkih i svoje privredne i kulturne organizacije.” U izvještaju je istaknuo da na “vrhu ovog pokreta stoji Svetozar Pribičević, brat nekadašnjeg austrijskog oficira, a sadašnjeg srpskog kapetana Milana Pribičevića, organizatora ‘Narodnog ujedinjenja’ u Beogradu”.⁵⁷

Unatoč upozorenjima o protudržavnoj djelatnosti pojedinih članova Koalicije Ferdinandovi su prijedlozi odbijeni. Tako je i taj pokušaj, kao i mnogi prijašnji, doživio istu sudbinu. U konačnici je popustio pred dualističkim ministrima, pa mu je i utjecaj na izbor Hrvatsko-srpske koalicije, političke skupine koju je smatrao veleizdajničkom, bio minimalan. Situacija je bila neobična jer se velikoaustrijski krug doista zalagao za ublažavanje mađarskog pritiska na Hrvatsku, a istodobno mu nije bilo po volji što je do mira u Hrvatskoj došlo uz zalaganje Hrvatsko-srpske koalicije. Dogodilo se da je i protiv prijestolonasljednikove volje Mađarima zajamčeno odlučivanje, a oni su odabrali Hrvatsko-srpsku koaliciju. U Beču je dotadašnja politika Koalicije bila poznata. Ipak, zbog unutarnjopolitičke podijeljenosti i zadanog državnog uređenja nisu mogli utjecati na odluke ugarske vlade. Dovedi su se u situaciju da bespomoćno promatraju nagli razvoj protumonarhijske politike izražene propagandom, demonstracijama i atentatima. Neke od njih poticala je i Hrvatsko-srpska koalicija, stranka s kojom će ugarska vlada ostvariti sporazum.

Vodstvo Koalicije uspješno je obavilo razgovore u najvažnijim političkim središnjicama u Beču, nakon čega su se mogli usmjeriti na uspostavljanje kontakta s ugarskom vladom. U tom trenutku bilo je važno tko se nalazi na njezinoj čelu jer se s tom osobom trebala riješiti kriza u Hrvatskoj. Nju će rješavati

⁵⁶ O politici austro-ugarskog ministra vanjskih poslova grofa Leopolda Berchtolda vidi: Hugo HANTSCH, *Leopold Graf Berchtold: Grandseigneur und Staatsmann*, Graz, 1963.

⁵⁷ Državni arhiv u Zadru, Tajni spisi Namjesništva, sv. 570/64., 7. V. 1913.

dvojica ministara predsjednika, u prvoj polovini 1913. László Lukács,⁵⁸ a nakon njega István Tisza. Obojica su pripadala istoj stranci – Narodnoj stranci rada. Djelovali su na istim programskim načelima te imali sličan, čvrst odnos prema opoziciji. Ni u pogledu hrvatskog pitanja između dvojice mađarskih državnika nije bilo razlika.

Ivan Skerlec i Hrvatsko-srpska koalicija

Onog trenutka kad je kraljevski povjerenik Slavko Cuvaj poslan na trajni dopust, u prosincu 1912., bilo je jasno da je radi vanjskopolitičkih odnosa mađarsko vodstvo prihvatilo prijedlog o promjeni ne samo čelne osobe nego i budućeg karaktera vlasti u Hrvatskoj. Za obnašatelja dužnosti komesara imenovali su podbana Dragutina Unkelhäusera,⁵⁹ osobu bez političkog iskustva. Ta im je karakteristika i bila potrebna da umire situaciju u Hrvatskoj. Od tada se komesarijat tek formalno provodio. Unkelhäuserov angažman oko rješavanja hrvatskih prilika pokazao se dobrim političkim potezom ugarske vlade. Njegovim načinom uprave Budimpešta je uspjela otkloniti trajne primjedbe iz Beča. Amortizirali su silno nezadovoljstvo izazvano komesarijatom. S druge strane dobrom komunikacijom s Hrvatsko-srpskom koalicijom Unkelhäuser je inicirao njihov politički angažman, a naposljetku je takvim načinom vladanja potaknuo ugarsku vladu na odluku da je takav model upravljanja odgovarajući tadašnjim političkim i društvenim prilikama. Kako se njegova uprava pokazala uspješnom, mađarsko vodstvo nije ni trebalo eksperimentirati, pa su za konačno uređenje hrvatskih prilika odabrali osobu sličnog profila, baruna Ivana Skerleca.⁶⁰

⁵⁸ László Lukács (24. XI. 1850. – 23. II. 1932.), ugarski ministar predsjednik od 22. travnja 1912. do 10. lipnja 1913. godine. Za obnašanja te dužnosti novinstvo je saznalo da je kao ministar financija u Khuenovoj vladi primio od Mađarske banke 4.000.000 kruna provizije za razne ustupke toj banci te da je taj novac utrošen u izborne svrhe vladine Narodne stranke rada. Uz tu aferu doznalo se da je primio 1.500.000 kruna od jednog mađarskog konzorcija kojemu je za protuuslugu omogućeno otvaranje kockarnice. I s tim se novcem financirala vladajuća stranka. Pod pritiskom javnog mnijenja podnio je ostavku, ali, suprotno svemu, nije došlo do velike promjene jer ga je naslijedio stranački kolega István Tisza, koji je kao stranački čelnik najvjerojatnije znao za sporne načine financiranja stranke; HDA, UOZV-SDDS, 79, kut. 40, Pov. Nr. 102/462., 29. IX. 1913.

⁵⁹ HDA, PRZV, 78, kut. 833, Osobnik dr. Dragutina Unkelhäusera. Rođen je u Vukovaru 1866. godine. Studij prava završio je na Sveučilištu u Pečuhu te je 1889. stekao naslov doktora prava. Nakon studija imenovan je vježbenikom u Srijemskoj županiji. Obavljao je službeničke dužnosti u Vukovaru i Donjem Miholjcu. Tajnik u Hrvatskom ministarstvu u Budimpešti postaje 1895. godine.

⁶⁰ Ivan Skerlec potječe iz stare hrvatske, turopoljske plemićke obitelji. Rodio se 30. srpnja 1873. u Oroszlóu u Baranjskoj županiji. U kolovozu 1885. njegov otac Dragutin, koji je prethodno obnašao dužnost katastarskog ravnatelja u Pečuhu, imenovan je ravnateljem financija za Hrvatsku i Slavoniju. Tako je dvanaestogodišnji Ivan stigao u Zagreb. Ondje je završio tri razreda gimnazije. Preostalu izobrazbu i ispit zrelosti završio je u mjestu Kaloči (mađ. Kalocsa). Počeo je studije prava u Pečuhu i Budimpešti, gdje je i promaknut u doktora prava. Po završetku studija 1896. počinje s radom u državnoj službi na mjestu pravnog vježbenika u Hrvatskom

Od tada će osobitu važnost imati Skerleczevi sastanci s vodstvom Hrvatsko-srpske koalicije, jer je na kraju s njima i sklopljen sporazum. O tome je pravaška *Hrvatska* pisala: "U zemlji postoji unionistička većina t.j. srbsko-hrvatska koalicija. Ona je pripravna postati vladinom većinom u slučaju, da se povrede odstrane i njoj dade udjela u vladi. Ako barun Skerlec donese ostvarenje ovih želja, tad će koalicija biti za nj..."⁶¹

Vodstvo Koalicije procijenilo je da je nastupio odlučujući trenutak za buduće političke odnose u Hrvatskoj pa, sukladno tome, nisu htjeli ništa prepustiti slučaju. Uz razgovore sa Skerlecem istodobno su nastojali uspostaviti kontakte i s ugarskim ministrom predsjednikom Tiszom, pa su u Budimpeštu poslali svog najspretnijeg pregovarača dr. Dušana Popovića. István Tisza mu je predložio da Koalicija uspostavi primjeren kontakt sa Skerlecem te mu pristupi s povjerenjem jer nije pod utjecajem Tomašića i ima pune ovlasti u odlučivanju.⁶² Time je Tisza nagovijestio da se budući politički odnosi u Hrvatskoj mogu urediti savezništvom ugarske vlade s Hrvatsko-srpskom koalicijom.

Doista, mađarsku politiku toga razdoblja vodila je osoba državničkog formata, pa je i za hrvatsku situaciju pronašao nenametljivo rješenje. Složeni odnosi i međusobne netrpeljivosti na hrvatskoj političkoj sceni bili su mu dobro poznati. Pretpostavljajući da promjena čelne osobe na Markovu trgu nije dovoljna za rješavanje krize – dapače, ona ju je mogla intenzivirati – usmjerio se na razmatranje raznih mogućnosti, pa i vladanja s Hrvatsko-srpskom koalicijom. Iako je prvih dana mandata pokazao veću sklonost prema Stranci narodnog napretka, ipak nije isključivao ni drugačija rješenja.⁶³ Tako je preko dnevnih listova koji su bili pod kontrolom ugarske vlade ostalim hrvatskim strankama slao poruku: "... ma tko bio koji je voljan unaprijediti rješenje na osnovu unionističke ideje, dobro je došao."⁶⁴ Usprkos priželjkivanom formiranju vlasti s unionistima, mađarski ministar predsjednik Tisza uzeo je u obzir stvarni odnos snaga u banskoj Hrvatskoj. Nekoliko prethodnih izbora pokazalo je svu slabost unionizma. Upravo su bezuspješni pokušaji preuzimanja vlasti doveli do komesarijata. Iako je trajao dvadeset mjeseci, unionisti se nisu uspjeli oporaviti. Nepovratno su izgubili politički utjecaj, pa su i realni političari poput Tisze teško prihvaćali činjenicu da pokušaj formiranja vlasti s njima neće biti moguć. Moralo se isključiti nasilna sredstva jer bi to bila još jedna

ministarstvu u Budimpešti. Na poziv mađarskog ministra predsjednika Kálmána Szélla postaje tajnik u Predsjedništvu mađarske vlade, gdje je obavljao dužnost šefa Predsjedničkog ureda te perovođe Ministarskog vijeća. Ministarski savjetnik postaje 1911. godine. Napredovanje u službi potvrđeno mu je i brojnim odličjima. Tako je 1903. odlikovan Komturnim križem reda Franje Josipa I., a 1912. dobiva i Križ Leopoldova reda. Vidi: Državni arhiv u Zagrebu (dalje: DAZG), Obitelj Škrlec – Historijat stvaratelja fonda, HR-DAZG-832; Antun CUVAJ, *Nikola pl. Skerlec - Lomnički, Rodoslovlje turopoljske plemićke porodice Skerlec*, Zagreb, 1913., 3.-12.; "Promjene u Hrvatskoj", *Narodne novine*, br. 167, 22. VII. 1913., 1.; I. BULIĆ, *Ivan Skerlec Lomnički 1913.-1917. Kraljevski komesar i hrvatski ban*.

⁶¹ "Novi komesarijat", *Hrvatska*, br. 516, 23. VII. 1913., 1.

⁶² HDA, UOZV-SDDS, 79, kut. 40, Pov. No. 71., 15. VII. 1913.

⁶³ I. BULIĆ, *Ivan Skerlec Lomnički 1913.-1917. Kraljevski komesar i hrvatski ban*, 101.-102.

⁶⁴ "Poruka Pest. Lloyd", *Hrvatska*, br. 515, 22. VII. 1913., 1.

povreda hrvatske nezavisnosti. Komesarijat ne bi bio ukinut, a njega je trebalo napustiti i zbog pritiska Beča. Jedino je dogovor s važnom političkom snagom mogao dovesti do uređenja hrvatskih prilika i potrebnog sporazuma Hrvatske i Ugarske. Tko je ta snaga i kako s njom uskladiti političke stavove – bio je prvi zadatak novog kraljevskog komesara Ivana Skerlecza.

Najveću sklonost sporazumu s ugarskom vladom pokazala je Hrvatsko-srpska koalicija. Bili su svjesni dobre prigode da se ponude Mađarima. Njihovom je izbornom pobjedom i mađarska politika u Hrvatskoj mogla dobiti politički legitimitet. Takav preokret nije se dogodio odjednom. Bio je to proces koji je počeo još za odlaska Frana Supila iz stranke. Zanimljivo je da su se prelasci nekadašnjih unionističkih političara u Hrvatsko-srpsku koaliciju dogodili tek kada je u stranci utjecaj preuzelo srpsko krilo pod vodstvom Svetozara Pribičevića i Vladimira Nikolića Podrinskog.⁶⁵

Represivnost i dugotrajnost komesarijata još ih je više “omekšala”, pa su već za njegova trajanja pokazali nakane o suradnji s Mađarima. U takvoj situaciji vodstvo Koalicije mjesecima je slalo poruke Budimpešti da su i oni “nagodbena stranka”, što je Tiszi omogućilo da ih prihvati za partnera i s njima formira vlast. Bilo mu je svejedno tko provodi unionističku politiku u Hrvatskoj, važno je bilo jedino da se ona doista i provodi. Njegova ponuda Hrvatsko-srpskoj koaliciji nije imala alternativu. Da su je odbili, vlast bi se formirala s Tomašićem i njegovom Strankom narodnog napretka, a s takvim bi raspletom i opstanak Koalicije došao u pitanje. Upozoravajuća im je bila i informacija o mogućnosti da Milan Accurti bude imenovan podbanom.⁶⁶ S druge strane dogovor sa

⁶⁵ Podban Vladimir Nikolić Podrinski (Zagreb, 8. lipnja 1853. – Zagreb, 18. travnja 1931.) završio je pravni fakultet na bečkom Sveučilištu, gdje je i promoviran u doktora prava. Nakon studija 1879. vratio se u Hrvatsku te obnašao različite dužnosti u Zagrebačkoj županiji. Tajnik Zemaljske vlade postao je 1889., zastupnik u Hrvatskom saboru 1893., a 1895. imenovan je velikim županom Modruško-riječke županije. Od 1906. do 1907. bio je odjelni predstojnik za unutarnje poslove. Na saborskim izborima 1908., 1911., i 1913. izabran je u Hrvatski sabor. Bio je jedan od bogatijih zagrebačkih građana, oženjen za barunicu Ellu Scotti, kćer austro-ugarskog podmaršala. Kadrovski preustroj u Hrvatsko-srpskoj koaliciji najvidljiviji je na njegovu primjeru. On je do 1906. pripadao tzv. nezavisnom klubu, tj. skupini bivših mađarona (“Khuenovih Srba”), da bi se priklonio Koaliciji uoči njezina dolaska na vlast (1906.). Upravo je on bio glavni protivnik Supilove politike u Koaliciji. Nakon njezina sporazuma s ugarskom vladom dodijeljeno mu je ugarsko plemstvo (barunat), očito kao nagrada za značajnu ulogu koju je imao u sklapanju konačnog dogovora. Vidi: HDA, PRZV, 78, kut. 835, br. 1.8190. Pr. 1914., 30. III. 1914.; F. SUPILO, *n. dj.*, 232.-233.; Nives RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspori i pad srpskoga kluba*, Zagreb, 2005.

⁶⁶ Milan Accurti je kao državni tužitelj sastavio i vodio optužnicu u Veleizdajničkom procesu, sudskom postupku koji se 1909. vodio protiv 53 osobe srpske nacionalnosti pod optužbom da su s vlašću Kraljevine Srbije sudjelovali u zavjeri da se Južni Slaveni ujedine u zajedničku državu. Tako su htjeli diskreditirati Hrvatsko-srpsku koaliciju te je ukloniti s političke scene. Povod je bio bijeg u Srbiju Milana Pribičevića, zagovornika integralnog jugoslavenstva. Svetozar Pribičević nije bio optužen jer je kao član Hrvatskog sabora i zajedničkog parlamenta imao zastupnički imunitet. Mađarski je parlament odbio zahtjev za skidanje imuniteta Svetozaru Pribičeviću, dr. Srđanu Budisavljeviću. Postupak je trajao sedam mjeseci i završio 6. listopada 1909. godine. Pribičević je 1931. isticao korektan odnos austro-ugarskih vlasti prema optuženima te naglasio da su optuženici svojom djelatnošću doista bili veleizdajnici u pravom smislu riječi.

Skerlec zom osigurao bi im saborsku većinu, a istodobno bi s političke scene nestalo njihova oponenta Nikole Tomašića.

Hrvatsko-srpska koalicija je inzistirala da ostane jedina politička snaga s kojom će se Budimpešta dogovoriti. Najvažnije im je bilo ne dijeliti vlast s Nikolom Tomašićem i njegovom Strankom narodnog napretka. S druge strane pristali su na Skerlec zov uvjet o suradnji sa skupinom starih unionista, možda i zbog procjene da ih nisu mogli politički ugroziti. Oni nisu bili stranački organizirani. Tek će nakon konstituiranja Sabora u prosincu 1913. osnovati Klub izvanstranačkih zastupnika. O suradnji sa starim mađaronima posebnu je brigu vodio Khuen-Héderváry. Kako nije vjerovao “potpunom obratu” Koalicije i njihovu bezuvjetnom podržavanju svih želja iz Budimpešte, trebao je određeno jamstvo. Njega će pronaći u suradnji Koalicije i njegovih prijatelja iz bivše Narodne stranke, čime je Koalicija dobila još veći mađaronski predznak.⁶⁷

Zadovoljstvo razgovorima s Istvánom Tiszom D. Popović je potvrdio *Buda-
pester Tagblattu*: “Jedna poštena nagodbena politika u službi kralju i domovini već će naći svoje puteve, a ne može naići na pouzdaniju i jaču podporu, nego što je koalicija. Samo po njoj može pravi unionizam pomladjen uskrsnuti.”⁶⁸ Popović nije spominjao nagodbene povrede niti je kritizirao odnos prema banskoj Hrvatskoj. Naprotiv, ponudio je kooperativnu Hrvatsko-srpsku koaliciju u zamjenu za vlast u Hrvatskoj. Grof Tisza nije mogao dobiti otvoreniju, pa i jeftiniju ponudu.

Dogovor s ugarskom vladom

Hrvatsko-srpska koalicija došla je na pregovorima u Budimpešti u situaciju zastupati prava Trojedne Kraljevine. Takvu poziciju nije im osigurao ni izborni legitimitet niti neka politička odluka iz banske Hrvatske. Jednostavno, o toj se činjenici nije odlučivalo u banskoj Hrvatskoj. Buduću hrvatsku vladajuću skupinu izabrali su Ivan Skerlec z i István Tisza pod jednim jedinim uvjetom, a to je da pristanu na bezuvjetnu odanost ugarskoj vladi.

Dva su sastanka prethodila dogovoru predstavnika Koalicije i mađarskog ministra predsjednika. Održani su u razmaku od mjesec dana, prvi 17. listopada, a konačni 17. studenoga 1913. godine. Ugarska vlada nije ništa prepuštala slučaju. Na prvom sastanku Koaliciju su predstavljali Bogoslav Mažuranić, Bogdan Medaković, dr. Vladimir Nikolić Podrinski i dr. Aleksandar Badaj. Prisustvovali su i ministar za Hrvatsku Teodor Pejačević te komesar Ivan Skerlec z. Iako nije sudjelovao u pregovorima, u Budimpešti je boravio i dr. Dušan Popović. Upravo je on imao vodeću ulogu u izaslanstvu Hrvatsko-srpske koalicije. U pravaškoj Hrvatskoj objašnjavali su da je vodstvo Koalicije za pregovore s Tiszom odabralo one članove koji su bili posebno povezani s Mađarima,

⁶⁷ “Mladomadjaroni i grof Khuen”, *Hrvatska*, br. 650, 5. I. 1914., 1.

⁶⁸ “Licitacija starih i mladih unionista”, *Hrvatska*, br. 520, 28. VII. 1913., 1.

poput dr. Nikolića i dr. Badaja.⁶⁹ Oni su svojim političkim radom i prije pridruživanja Koaliciji dokazali da su skloni suradnji s ugarskom vladom. Uostalom, *Pester Lloyd* je najavio da će na prve razgovore u Budimpeštu biti pozvani oni političari Hrvatsko-srpske koalicije koji su se otvoreno zalagali za unionizam, a poslije mogu doći na red i ostali, ali samo oni koje ne dijeli “nepremostivi jaz od unionističke misli”.⁷⁰

Predstavnici Koalicije zahtijevali su od ugarske vlade ukidanje komesarijata i raspisivanje izbora u 1913., nakon kojih bi formirali radnu većinu u Saboru. U brizi za vlastitu poziciju upozoravali su na rok za postizanje dogovora. Predlagali su brže utemeljivanje tijela državne vlasti kako bi ostalo vremena za obnovu Financijske nagodbe u zakonskom roku, tj. do isteka godine.⁷¹ Znali su da je Mađarima najviše stalo do Financijske nagodbe. Unatoč isticanju zakonskog roka, za njeno produljenje u Budimpešti se nisu žurili. Kao i više puta prije, tako se i 1913. ponavljaju poznata tumačenja o financijskim odnosima s Hrvatskom. Njihov odnos komentator pravaške *Hrvatske* sažima u jednoj rečenici: “Mi smo, veli ugarska vlada, oni, koji dajemo, a vi ste, koji primate.”⁷²

Najvažnije im je bilo urediti političke odnose u skladu sa svojim interesima. Dakle, ni taj put, kao i nebrojeno puta prije, nije se radilo o partnerskim odnosima. Mađari su opetovano pokazali da određuju sadržaje i inicijativu. Doduše, nije im bilo teško zauzeti takav stav jer je Koalicija svojim prilagodljivim pristupom dala do znanja na koliko je kompromisa spremna pristati. Ispravno je reći da su prvaci Koalicije rješavali svoj dolazak na vlast, a ne hrvatske prilike u cjelini.

Iako su tih dana svakodnevno prenošene vijesti da se očekuje ukidanje komesarijata, imenovanje bana i raspisivanje izbora, dogovor ipak nije postignut tada, nego mjesec dana poslije.⁷³ Mogući razlog zbog kojeg sporazum nije postignut već na prvom sastanku sažet je u Khuenovoj izjavi izrečenoj nakon postignutog sporazuma: “Sporazum o rješavanju hrvatskog pitanja je definitivno postignut, jer su zastupnici hrvatsko-srpske koalicije želje formulirali tako, da se moglo na tom temelju s uspjehom razpravljati. Na temelju ovako formuliranih želja vidjelo se, da između koalicije i ostalih nagodbenih stranaka nema nikakvih težih diferencija, koje bi spriječavale sporazum (...). Još nedavno se kod koalicije opažala težnja za gospodujućim položajem, htjela je bojkotirati

⁶⁹ Aleksandar Badaj (Cernik, 9. III. 1858. – Zagreb, 28. I. 1937.), pravnik i političar. Završio je Pravni fakultet u Zagrebu, gdje je stekao i doktorat. Odvjetničku karijeru započeo je u Zemunu. Iako nije bio zastupnik u Hrvatskom saboru, u vrijeme vlade Hrvatsko-srpske koalicije 1906. izabran je za odjelnog predstojnika za pravosuđe. Na tu je dužnost imenovan i 1917. godine. Za narodnog zastupnika izabran je 1908. i 1913. godine. Kao iskusan pravnik obnašao je važne dužnosti u Narodnom vijeću, nakon čega je postao predsjednik Vrhovnog suda.

⁷⁰ “Na konferenciju ka grofu Tiszi”, *Hrvatska*, br. 587, 17. X. 1913., 1.

⁷¹ “Predstavnici Hrvatsko-srpske koalicije kod bar. Skerlecza”, *Riečki novi list*, br. 264, 4. XI. 1913., 1.

⁷² “Križa i financijalna samostalnost”, *Hrvatska*, br. 602, 5. XI. 1913., 1.

⁷³ “Jučerašnja konferencija grofa Tise i predstavnika hrv.-srp. Koalicije”, *Srbobran*, br. 249, 5. (18.) X. 1913., 1.

ostale elemente. No, Ugarska je dobro upoznala sve nagodbene elemente u Hrvatskoj, pa se našao modus, da se omogućí rad u pregovorima.⁷⁴ Khuenova izjava odnosila se na stalno odbijanje Koalicije da zajedno s unionistima čine saborsku većinu. No na posljednjem razgovoru s Tiszom pristali su i na taj uvjet, ali tek po uklanjanju Stranke narodnog napretka.⁷⁵ Nastojali su se dovesti u situaciju da nemaju konkurencije na stranačkoj razini. Po ispunjenju tih uvjeta pristali su s određenim brojem unionista činiti saborsku većinu. Time su stekli utjecaj kojem se na hrvatskoj političkoj sceni nitko nije mogao suprotstaviti.

Na te su uvjete pristali mjesec dana poslije, 17. studenoga 1913. godine. Hrvatsko-srpsku koaliciju predstavljali su isti izaslanici kao i mjesec dana prije. Slične su bile i izjave ili, bolje rečeno, odbijanje razgovara o detaljima.⁷⁶ Diskrecija prema novinstvu nije primijenjena tijekom razgovora sa srpskim konzulom Milankovićem. Njega su predstavnici Hrvatsko-srpske koalicije detaljno izvijestili o sadržaju, dojmovima i rješenjima navedenog sastanka. Dr. Medaković mu je rekao kako se Tisza toga dana činio opušteniji nego na konferenciji prije mjesec dana, kada je izgledalo kao da mu iza leđa stoji grof Khuen. Medaković je otkrio: “Danas je Tisa bio mnogo slobodniji. Koalicija će po svoj prilici voditi pregovore o pitanju izbora i podeli mandata direktno sa baronom Skerlecom, kao banom.”⁷⁷

Kako se sporazum Hrvatsko-srpske koalicije s ugarskom vladom dojmio suvremenika te aktivnih sudionika društvenih i političkih zbivanja tog doba može se spoznati iz teksta koji je Josip Smodlaka objavio u splitskoj *Slobodi*:

Politika koja se danas vodi u Hrvatskoj i sa strane opozicije i sa strane većine toliko je komplicirana i nestalna da je veoma teško o njoj pisati pretenzijom jedne zaokružene slike ili čak tačne kritike. Osobito to vrijedi za politiku Koalicije, koja nije i ne može biti i ne smije biti jasna. Pakt koji je učinjen između nje i grofa Tisze, jedan je akt na koji su bile obje stranke prisiljene: grof Tisza od Beča, koji je ipak uvidio da se na jugu ne smije tjerati mak na konac i nametnuo Tiszi rješenje, a Koalicija opet od spoznaje da je i za nju pogibeljno tjerati mak na konac.⁷⁸

O postignutom dogovoru mišljenje su iznijeli i predstavnici Dalmatinskog i Istarskog sabora u Carevinskom vijeću u Beču. Zastupnik Istarskog sabora Vjekoslav Spinčić naglasio je da je sporazum s ugarskom vladom mogao pričekati, osobito zbog pakta sa Strankom prava. Podsjetio je kako je “narod u banovini tako jak, da se normalnim, zakonitim putem, nije moglo imati saborske većine koja bi bila mađarskim vlastodržcima povoljna, koja bi radila što bi ovi htjeli”. Identično mišljenje imao je i zastupnik Dalmatinskog sabora

⁷⁴ “Grof Khuen vrlo zadovoljan s restauracijom svoga sistema u Hrvatskoj”, *Riečki novi list*, br. 280, 22. XI. 1913.

⁷⁵ “Pred uspostavom hrvatskog ustava”, *Obzor*, br. 315, 19. XI. 1913., 1.

⁷⁶ “Razplet hrvatske krize?”, *Hrvatska*, br. 613, 18. XI. 1913., 1.

⁷⁷ HDA, UOZV-SDDS, 79, kut. 40, 559-965/1918., Pov. No. 119/221.

⁷⁸ “Politika Koalicije”, *Sloboda* (Split), 11. III. 1914., 1.

Virgil Perić. Svoje mišljenje o promjenama u Trojednoj Kraljevini izrekao je riječima: “Jedna ruka prazna, a u drugoj ništa! Nisam optimista i ne vjerujem ružičastim riječima grofa Tisze (...) Ta ostali smo na onome, na čemu smo bili prije nego se poremetio ustavni život.”⁷⁹

Kako su se pregovori između prvaka Hrvatsko-srpske koalicije i ugarskog ministra predsjednika Tisze održali u tajnosti, tadašnja hrvatska javnost i politički krugovi izvan Koalicije uskraćeni su za spoznaju o tome što je dogovoreno u Budimpešti. Zainteresiranost je bila velika jer se tada dogovorio konačni politički sustav po kojemu se trebalo živjeti u Hrvatskoj. Stoga će se od 1913. do 1918. u hrvatskom tisku, a posebice na sjednicama Hrvatskog sabora, neprekidno tražiti odgovor na pitanje: na što se obvezala Hrvatsko-srpska koalicija? To se pitanje počelo postavljati odmah po sklopljenom sporazumu s ugarskom vladom. Tada je Starčevićeva stranka prava u izbornom proglašenju otvoreno prozvala Koaliciju tekstem: “Naša stranka podupirala je više godina koaliciju, držeći ju poštenom hrvatskom strankom. Nu, na žalost, koalicija se je prebrzo zasitila tvrdog oporbenog kruha, potajno se je sporazumila sa Magjari ter ne će ili se ne usudjuje, po svojoj dužnosti, da hrvatskom narodu kaže: kako i u čemu se je sporazumila sa Magjari?!”⁸⁰

Iako vođe Hrvatsko-srpske koalicije u pravilu nisu reagirali na takve napise, ponekad im za saborskih sjednica nije uspijevalo izbjeći konkretna pitanja oporbenih zastupnika. Već su prve pokazale da dogovor Hrvatsko-srpske koalicije i Istvána Tisze spada u najvažnije pitanje. Tako je na drugoj sjednici, 27. prosinca 1913., dr. Dušan Popović pod pritiskom oporbe i u napetoj atmosferi rekao: “Rekli smo Tiszi, da smo ljudi, koji smo u stanju biti otvoreni prijatelji i otvoreni neprijatelji. Pružiti ruku i stisnuti pesnicu. Rekli smo da imade gospode, koja su jeftinija od nas, ali smo mu rekli, neka se ne vara, jer ih hrvatski narod ne će slijediti.”⁸¹

Dobro je podsjetiti kako nije zabilježeno da je do 1913. i sporazuma s ugarskom vladom prekršen stranački statut Hrvatsko-srpske koalicije. Godinama se postupalo sukladno pravilu da o pitanjima od stranačkog interesa raspravljaju središnji odbori Hrvatske samostalne stranke i Srpske samostalne stranke te o rezultatima obavještavaju egzekutivni odbor Hrvatsko-srpske koalicije. On je njihove odluke trebao provesti u djelo.⁸²

Prvi su put postupili drugačije tijekom procedure oko sporazuma s ugarskom vladom u studenome 1913. godine. O uvjetima koje je ona ponudila

⁷⁹ “Hrvatski zastupnici na carevinskom vijeću”, *Obzor*, br. 332, 6. XII. 1913., 1.

⁸⁰ “Hrvati”, *Hrvat*, br. 136, 9. XII. 1913., 1.

⁸¹ *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Petogodište 1913.–1918., sv. I., 27. XII. 1913., 30.

⁸² Dobar primjer djelovanja Hrvatsko-srpske koalicije kao saveza više stranaka sporazum je s ujedinjenom Strankom prava u veljači 1912. godine. Da bi do njega došlo, u skladu sa stranačkim pravilima, središnji odbori Hrvatske samostalne stranke i Srpske samostalne stranke ovlastili su egzekutivni odbor Koalicije kao vrhovno stranačko tijelo da sa Strankom prava sklopi međustranački sporazum. On je opetovano podnesen na odobrenje središnjim odborima te je tek tada postao važeći.

Hrvatsko-srpskoj koaliciji nije se raspravljalo i odlučivalo u skladu sa stranačkim pravilima. Središnji odbori stranaka koji su činili Hrvatsko-srpsku koaliciju nisu ni pozvani na sastanak. Sve odluke oko dogovora s Istvánom Tiszom donesene su na tzv. sastanku pouzdanika Hrvatsko-srpske koalicije. Bio je to na brzinu smišljen termin za obavještanje javnosti o tome kako je Koalicija raspravljala o prijedlozima Budimpešte. Takvom je sastanku mogao prisustvovati bilo tko, pa i osobe izvan stranke za koje je njeno vodstvo procijenilo da mogu pridonijeti dobrobiti stranke. Tako se dogodilo da je nekoliko ljudi iz vodstva Koalicije, i to Izvršnog odbora, prisvojilo pravo odlučivati o njenoj politici, određivati i mijenjati političko usmjerenje, započinjati, voditi i zaključivati pregovore te obavijestiti ostala stranačka tijela o rezultatima pregovora. Time su si dali pravo djelovati u ime Koalicije, a ubrzo su im političke okolnosti osigurale pravo zastupati i hrvatsku politiku u cjelini. Način na koji se u Koaliciji postupalo oko dogovora s mađarskom vladom do tada nije bio uobičajen te je, kako je rekao član središnjeg odbora Srpske samostalne stranke Jovan Banjanin, “sasvim (...) protivan demokratskom duhu, koji je do sada ispunjavao koaliciju”.⁸³ Očito je Svetozar Pribičević smatrao da je došao odlučujuć trenutak, pa nije htio riskirati i dijeliti informacije i planove ni s vlastitim ljudima iz Srpske samostalne stranke. Zbog toga se u prosincu 1913. Banjanin i sukobio s njim te je bio prinuđen dati ostavku u uredništvu *Srbobrana*, Srpskoj samostalnoj stranci i Hrvatsko-srpskoj koaliciji.⁸⁴

Ispunjavanje obveza

Nakon što su Tisza i vodstvo Koalicije postigli dogovor, ugarska je vlada ovlasti prenijela na Ivana Skerlecza. Sa sporazumom u rukama on je mogao početi provoditi dogovor iz Budimpešte. Odmah je krenuo s intenzivnim razgovorima kako s ministrom trgovine Harkányjem u svezi sa Željezničarskom pragmatikom tako i s ministrom financija Teleszkym oko produljenja Financijske nagodbe.⁸⁵ Rezultati su se ubrzo vidjeli, pa je 6. prosinca 1913. na zasjedanju zajedničkog sabora ministar trgovine Harkány predložio zakonsku osnovu o promjeni Željezničarske pragmatike. U obrazloženju je naglasio da je glavna svrha zakonske osnove ukloniti nezadovoljstvo koje je uslijed toga zakona nastalo u Hrvatskoj i Slavoniji.⁸⁶

S uputama ministra predsjednika i resornih ministara koji su bili nadležni za pitanja koja su bila predmet spora između Hrvatske i Ugarske Skerlec se po povratku u Zagreb sastao s predstavnicima Koalicije. Nakon što ih je obavijestio o aktivnostima u vezi s rješenjem Željezničarske pragmatike i Zakona o nazivlju mjesta, inzistirao je na dogovoru oko radnog programa prvih sa-

⁸³ HDA, O. F. Đuro Šurmin, 833, kut. 158, 10. XII. 1913.

⁸⁴ “Koalicijone candidature”, *Riečki novi list*, br. 290, 4. XII. 1913., 1.

⁸⁵ “Produljenje financijske nagodbe prije Nove godine”, *Riečki novi list*, br. 279, 21. XI. 1913., 1.

⁸⁶ “Promjena pragmatike i produženje financijske nagodbe pred zajedničkim saborom”, *Obzor*, br. 333, 7. XII 1913., 1.

borskih sjednica. Skerlec je nastojao dogovoriti zakonske osnove i dinamiku budućih rasprava. Tom se prigodom Koalicija obvezala da će prva predložena zakonska osnova biti produljenje Financijske nagodbe. No nastavak sastanka na kojem se raspravljalo o podjeli saborskih mandata nije prošao bez problema. Skerlec je zahtijevao da se određeni kotarevi, u kojima Koalicija nije bila sigurna u uspjeh, prepuste vladinim kandidatima.⁸⁷ Iako razlike nisu bile tolike da se nije moglo doći do dogovora – uostalom, već su se na idućem sastanku i dogovorili – ipak se nametnulo pitanje povjerenja. Unatoč tome što su dogovorili zajednički izlazak na izbore, ipak je svaka strana pokušala izboriti bolje uvjete, tj. više svojih ljudi u Hrvatskom saboru. Ivan Skerlec nastojao je osigurati veći broj mandata unionistima jer su mu bili potrebni kao jamstvo za stabilnost vlade. On je zahtijevao dvadesetak kotareva, uključujući i dva izborna kotara u Zagrebu, što je Koalicija odbila. Dakako da su u Koaliciji pazili na formu kako im se pred hrvatskom javnosti ne bi moglo prigovarati zbog popuštanja. Objlašnjavali su da većina od navedenih 20 kotareva spada u područje Srijema, gdje ionako ne bi imali uspjeha.⁸⁸ Nije trebalo dugo da se Koalicija i barun Skerlec dogovore. Održan je samo još jedan sastanak, 24. studenoga 1913. godine. Naslovnice novina imale su naslove: “Pakt koalicije i baruna Skerleca zaključen!”⁸⁹

Zadovoljstvo je pokazao i Pejačević kada je nadbiskupu Baueru optimistično objašnjavao kako su “pregovori s Koalicijom posvema uspjeti” te će Skerlec dobiti 70 mandata.⁹⁰

Raspodjelom i osiguranjem saborskih mandata dogovoren je i posljednji detalj koji je Mađarima jamčio kontrolu nad prilikama u Hrvatskoj. Sporazum je konačno zaključen, pa je Skerlec mogao otići u Budimpeštu izvijestiti Tiszu. Za ugarsku su se vladu ispunili svi uvjeti te je pristala ukinuti sve mjere koje su činile komesarijat nad Hrvatskom. I doista su 27. studenoga 1913. objavljene dvije banske naredbe kojima su nevažećima proglašene mjere protiv novinstva te Zakon o pravu na sakupljanje. Tim je činom prestao komesarijat u Hrvatskoj.⁹¹

Smatrajući da ga je Hrvatsko-srpska koalicija izigrala, Stjepan Radić se od mogućeg saveznika pretvorio u oponenta njihove politike.⁹² Koristio je svaku prigodu da raščlani i ukaže na nagodbeni karakter većinske hrvatske stranke. Početkom prosinca u *Domu* je napisao da se “Koalicija nije mogla otresti

⁸⁷ “Pogadjanje za izborne kotare u Hrvatskoj”, *Riečki novi list*, br. 281, 23. XI. 1913., 1.

⁸⁸ “Pregovori glede hrvatske krize dovršeni”, *Riečki novi list*, br. 282, 25. XI. 1913., 1.

⁸⁹ “Pakt koalicije i bar. Skerleca zaključen”, *Riečki novi list*, br. 282, 25. XI. 1913., 1.

⁹⁰ Nadbiskupijski arhiv Zagreb, Ostavština nadbiskupa Antuna Bauera, Dnevnik, sv. I., 23. XI. 1913.

⁹¹ “Ukinuće komesariata”, *Obzor*, br. 326, 30. XI. 1913. 1.

⁹² Hrvatsko-srpska koalicija potpisala je s Hrvatskom pučkom seljačkom strankom 30. srpnja 1913. sporazum o izbornoj suradnji. Kako su se odnosili prema njemu svjedoči izjava dr. Bogoslava Mažuranića izrečena nakon dogovora s ugarskom vladom: “Što se tiče pakta s radićevcima, toga nije nitko ozbiljno shvaćao.” Vidi: “Pakt s pravašima – bespredmetan”, *Hrvatska*, br. 613, 18. XI. 1913., 1.

mađarona – to su oni koji su je preporučili Skerleczu i Tiszi: Rákodczáy, S. Šumanović i N. Czernkovich – i njih Koalicija pomaže tako da im ne postavlja protukandidate”. Osim izborne taktike Radić je jasno ukazao na začetnika takve politike, Khuenova desetogodišnjeg velikog župana Vladimira Nikolića Podrinskog.⁹³

Tako je još jedan hrvatski političar nakon Supila sugerirao mogućnost kontinuiteta, ne samo politike nego i ljudi koji su je provodili za Khuenova banovanja, a, po Radićevim riječima, spremali su se na opetovano djelovanje u tom “novomađaronskom” političkom smjeru.

Uglavnom, Hrvatsko-srpska koalicija došla je 1913. treći put u prigodu sudjelovati u obnašanju vlasti u banskoj Hrvatskoj, pa su im prethodna iskustva trebala biti pouka kako postupati u svezi s dogovorom o podjeli državne uprave. Posebno su inzistirali na iskustvu iz 1906., kada im se kao saborskoj većini omogućilo sudjelovanje u radu Zemaljske vlade. Iako je u tadašnjim političkim okolnostima taj događaj bio presedan, na njemu su opetovano inzistirali i početkom 1914. godine.⁹⁴ Poučeni prijašnjim iskustvima, prvaci Hrvatsko-srpske koalicije zasigurno su procijenili da nije dobro na početku mandata postavljati pitanje sudjelovanja u Zemaljskoj vladi. Možda su ih na takav odnos uputili i tekstovi objavljeni u mađarskom tisku. Stalno su ih uspoređivali s unionistima iz Narodne stranke ili Stranke narodnog napretka, pa su često iznošene ocjene kako Koalicija može tek djelomično sudjelovati u zemaljskoj upravi. Postavljalo se pitanje pouzdanosti te upozoravalo kako nije dovoljno samo proglasiti se unionistima. Posebno se uspoređivao unionizam Hrvatsko-srpske koalicije i starih unionista. Štoviše, podsjećali su na unionističku povijesnu tradiciju, poznavanje mađarskog jezika i kulture te sudjelovanje u mađarskom društvenom životu, dakle na sve ono u čemu im u Hrvatsko-srpskoj koaliciji, sve da su i htjeli, nisu mogli udovoljiti. Mađarski dnevni list *Az Újság* raščlanio je 13. prosinca 1913. razlike među unionistima nastojeći proniknuti u iskrenost njihove politike. Za razliku od “starounionista”, o Hrvatsko-srpskoj koaliciji ili “mladounionistima”, kako su ih nazivali politički protivnici, napisali su: “Nova hrvatsko-srpska većina je sasvim drugo. Ona je bez tradicije, uzgojena u vašarskoj školi interesa. Ona, da se tako izrazimo, mjeri politiku rifom i koncesijama. Etnički njezin temelj ne leži u srodnosti rase, nego u zajedništvu jugoslavenskih interesa, u kojima se Srbin za cijelo snalazi, a Hrvat se mora snaći.”⁹⁵

Koalicija se svim silama nastojala prikazati pouzdanom, smatrajući da je to jedini način koji ih iz pozicije “pri vladi” može dovesti u situaciju za puno sudjelovanje u izvršnoj vlasti. Stalno su isticali načelo parlamentarizma po kojem stranka koja osvoji najveći broj mandata ima pravo sastavljati vladu.

⁹³ B. KRIZMAN, *Korespondencija Stjepana Radića 1885.-1918.*, I. dio, Zagreb, 1972., 62.-63.

⁹⁴ Situacija s naknadnim zahtjevima Skerleczu o parlamentarizaciji hrvatske vlade podsjećala je na sporazum Hrvatsko-srpske koalicije s Tomašićem (1910.–1912.). Tada su pristali da ban Tomašić ima pravo kreirati vladu, a poslije su vršili stalne pritiske te inzistirali na kadrovskim promjenama, što je dovelo do Tomašićeve ostavke i raspisivanja novih izbora.

⁹⁵ “Slišav serca svojego vnutreniji glas”, *Hrvatska*, br. 666, 24. I. 1914., 1.

Takvoj je argumentaciji dovoljno suprotstaviti činjenicu da je Trojedna Kraljevina bila dio ustavne monarhije u kojoj vladar zadržava pravo određivanja izvršne vlasti. Uostalom, i ustav se jedva primjenjivao, što se posebno osjetilo u Hrvatskoj, koja je netom izišla iz razdoblja dugotrajne obustave ustava, pa je pored takvih kršenja temeljnih prava bilo iluzorno očekivati primjenu načela parlamentarizma na jednu stranku, pa makar činila i saborsku većinu. U skladu s pravnim okvirom u Hrvatskoj se nije trebao primjenjivati parlamentarni nego ustavni režim, što je po Hrvatsko-ugarskoj nagodbi značilo da vlada nije trebala biti sastavljena od članova saborske većine. Stoga je dotadašnja “činovnička vlada” bila posve legitimna.

Dogovorom sa Skerleczom prvobitno su nastojali osigurati status “stranke pri vladi”, a potom se izboriti za aktivniji udio u Zemaljskoj vladi. Sukladno dogovoru, do sredine siječnja 1914. velik dio obveza su ispunili. Hrvatski je sabor prihvatio prijedlog zakona kojim su odobrili Zemaljskoj vladi da bez proračuna pokriva troškove unutarnje samouprave do kraja lipnja 1914. (Zakon o indemnitetu).⁹⁶ Nadalje, izmijenjena Željezničarska pragmatika podnesena je zajedničkom saboru, promjena Zakona o nazivlju mjesta provedena je s dvije banske naredbe, a Financijska nagodba produžena je do sredine 1915. godine. Suradivali su i u pitanju otvaranja mađarskih škola u Hrvatskoj. U iščekivanju da im Mađari prepuste upravu nad Zemaljskom vladom, Koalicija je prihvatila Zakon o izvlašćenju morske obale te ga dosljedno branila kako pred hrvatskim političkim predstavnicima tako i pred uznemirenim pukom.⁹⁷ U međuvremenu su uredili da na njihovoj listi ban Skerlec dobije saborski mandat.⁹⁸ Sve su to bili potezi da udobrovolje kako ugarsku vladu tako i njihova pouzdanika bana Skerleca.

⁹⁶ HDA, Kraljevski ministar Hrvatsko-slavonsko-dalmatinski, 77, Opći spisi, kut. 283, br. spisa 487, 2271/3-1913., Zagreb, 8. XII. 1913.; B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 36.

⁹⁷ Očito je da je mađarsko vodstvo nakon dogovora s Hrvatsko-srpskom koalicijom ispravno procijenilo svoju snagu u odnosu na slabost hrvatskih političkih snaga i oportunitizam vladajuće stranke. Stoga su se upravo u tom trenutku odlučili na provedbu zakona koji je bio još veća povreda nagodbe od tek djelomično riješene Željezničarske pragmatike. Tako je Zakon o izvlaštenju morske obale po metodologiji, karakteru i silovitosti Mađara u odnosu na hrvatski teritorij najviše podsjećao na način na koji su postupili s Rijekom 1868. godine. Od tada nisu prestali težiti za prisvajanjem i ostatka obale, što se može vidjeti i u naslovu riječkog guvernera, čija je titula glasila “guverner Rijeke i Primorja”, a upravo su njemu po Zakonu o izvlaštenju morske obale namijenili mjesto guvernera cijelog Hrvatskog primorja s ovlastima kakve je imao ban u Hrvatskoj. Riječka pomorska oblast mogla je na temelju tog zakona izvlaštiti ne samo obalu nego i sva zemljišta koja su je zanimala i proglasiti ih javnim dobrom pod upravom jednog jedinog vlasnika, zajedničke ugarsko-hrvatske vlade u Budimpešti. Vidjeli smo kako se u praksi to odnosilo isključivo na mađarsku državu. Da se doista radilo o velikoj nagodbenoj povredi govori i podatak kako se o primjeni tog zakona u Ugarskoj raspravljalo i u razdoblju Kuenova banovanja, ali ga je on odbio provesti, pa i po cijenu ostavke. Vidi: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, godina 1915., Zagreb, 1916., kom. II., br. 9, 93.–94.; “Zakonska osnova o izvlašćenju morske obale”, *Obzor*, br. 65, 7. III. 1914.; “Izdaja hrvatskog mora”, *Hrvatska*, br. 703, 10. III. 1914., 1.

⁹⁸ “Banova kandidatura”, *Hrvatski pokret*, br. 81, 23. III. 1914., 1.

Time je Hrvatsko-srpska koalicija pokazala banu Skerleczu da je solidan politički partner, pa je očekivala i uzajamno povjerenje. Protuusluga im je mogla biti jedino parlamentarizacija Zemaljske vlade kojom bi im kao saborskoj većini pripao najveći broj odjelnih predstojništava (ministarstava). Stoga su već u siječnju 1914. počeli podsjećati Skerlecza na svoje zahtjeve i njegova obećanja. Posebno su isticali kako je neprimjereno podržavati vladu u kojoj ne sudjeluju, a da istodobno za njene odluke, kao saborska većina, snose punu odgovornost.

No István Tisza je postigao dogovor s Hrvatsko-srpskom koalicijom upravo onako kako ga je i zamislio. Potpuno je kontrolirao situaciju u Hrvatskoj. Zauzvrat ih nije namjeravao nagraditi punim opsegom vlasti. Bilo bi to u suprotnosti s nakanom da samo on drži svu vlast. Za to mu je trebao Skerlec i tehnička vlada bez stvarnog utjecaja na političke procese. Ostao je dosljedan sebi i planu koji je odredio za Hrvatsku. Koaliciji je dao određene udjele, ali nikako cijelu upravu, osobito ne na štetu starih unionista. Uostalom, izniman političar poput njega računao je i s činjenicom da je Hrvatsko-srpska koalicija u samo nekoliko mjeseci bezuvjetnim prihvaćanjem i provođenjem njegove politike istodobno izgubila povjerenje hrvatske javnosti. Pitanje vjerodostojnosti pred vlastitim biračkim tijelom glavna je snaga svake političke stranke jer je po popularnosti u narodu prihvaćaju i uvažavaju vlastodršci, dakako, uvijek vodeći računa o svojim interesima. Tako je postupila i ugarska vlada. U zamjenu za veći udjel u upravi zemljom od Koalicije je zahtijevala dokazivanje odanosti ispunjavanjem brojnih zakona suprotnih hrvatskim interesima. I doista, Koalicija je udovoljavala Mađarima, ali istodobno slabila vlastiti politički ugled. Sukladno tome morala je pristati tek na dio od onoga što su joj na početku obećali. Natrag, u obranu hrvatskih prava, nisu mogli jer su ih netom prekršili, pa su od Mađara primali toliko koliko su im oni bili spremni ponuditi. Tiszina “politička trgovina” je uspjela: relativno blagim ustupcima otklonio je smetnje koje su mu Hrvati mogli činiti.

Važnost saborskih izbora 1913. godine

Saborskim izborima 1913. hrvatsko-mađarski odnosi konačno su se stabilizirali. Do toga nije došlo odjednom, a ni ravnopravnim dogovorom dviju suprotstavljenih strana. Unatoč brojnim izborima Hrvatski je sabor od proglašenja Željezničarske pragmatike pa do kraja 1913., dakle nešto više od šest godina, bio sazvan samo dva puta, ali i tada na kratkotrajan rad. Dugotrajnije obustave rada glavnog predstavničkog i zakonodavnog tijela svakako su imale veće političke i gospodarske posljedice. Zadnja zabrana je ona uslijed kome-sarijata, a trajala je dvadeset mjeseci. Naposljetku je na banov prijedlog, uz suglasnost ugarskog Ministarskog vijeća, Franjo Josip odlučio da se izbori za Hrvatski sabor održe 16. prosinca 1913. godine.⁹⁹

⁹⁹ HDA, Kraljevski ministar Hrvatsko-slavonsko-dalmatinski, 77, Prezidijal, kut. 45, spisi broj 536 i 539, Wien, 28. XI. 1913.

Od izbora 1913. najveću je korist imala Hrvatsko-srpska koalicija. I njihovo su održavanje pokušali prikazati vlastitim uspjehom za koji su se izborili kod grofa Tisze. Postavlja se pitanje koliko se *slobodni izbori*, kako su u Koaliciji voljeli govoriti, mogu smatrati slobodnima. Vidjeli smo kako su iz Budimpešte stalno poručivali da se izbori u Hrvatskoj mogu provesti tek po stvaranju unionističke većine. Istodobno je Koalicija gotovo dvije godine uvjerala Budimpeštu u svoje unionističko opredjeljenje i tek kada su mađarskog ministra predsjednika uvjerali da pristaju na njegove zahtjeve, dogovor je postignut, a izbori odobreni. O pripremi izbora za Hrvatski sabor 1913. Jovan Banjanin je napisao: “Svakako jedinstvena pojava u parlamentarnom životu. Izbori su slobodni ali je Sabor vezan! Narod neka bira slobodno, samo neka oni ljudi, koje će narod izabrati, unapred pruže sigurnost, da neće praviti nikakvih neprilika, – to je eto smisao Tiszinih slobodnih izbora! Jasno je kao sunce, da je sporazumom na toj podlozi učinjen iluzornim ustav kraljevine Hrvatske i da su slobodni izbori opet poslije ovakovog sporazuma samo krvava ironija, jer prava narodna i demokratska stranka morala bi stajati na stanovištu, da Hrvatska ima pravo na ustav i sabor, na čiste i slobodne izbore i onda ako nije sigurno, da će u sabor unići unionistička većina. Ovako međjutim izlazi, da i koalicija dopušta, da se u Hrvatskoj može oduzeti ustav, ili da se smiju provesti nečisti i neslobodni izbori, ako bi postojala mogućnost, da će u sabor ući većina koja nije unionistička.”¹⁰⁰

Banjanin nije bio jedini stranački dužnosnik koji je zbog sporazuma s ugarskom vladom napustio Hrvatsko-srpsku koaliciju. Njegov je primjer slijedio i dr. Božo Vinković, član Izvršnog odbora Hrvatske ujedinjene samostalne stranke. Za razliku od Banjanina, on je pričekao da vidi provedbu izbora i uvjeri se na što se Koalicija obvezala. Očito se njegov protest zbog primanja “mađarona u koalicionaške redove i pogodovanje mađaronskim kandidatima” nije svidio karlovačkim pripadnicima Koalicije jer u ostavci koju je potpisao nakon izbora spominje njihove prijetnje i zastrašivanja fizičkim napadom.¹⁰¹ Jasno je kako s odlukama vodstva nisu bili suglasni svi članovi Koalicije, a kada su neki odlučili prosvjedovati, prijetilo im se i nasiljem. Budući da se cijeli slučaj odvijao u predizborno vrijeme, dobro ga je spomenuti jer se može izvući zaključak i o slobodi izbora 1913. godine.

U historiografiji se nije promišljalo o nekoliko doista važnih činjenica koje su se u konačnici pokazale kao odlučujuće. Primjerice izbori za Hrvatski sabor 1913. raspisani su neposredno po ukidanju 20-mjesečnog komesarijata, što je utjecalo i na konačne rezultate. Prethodno se nije smjelo pisati ni govoriti, a onda su bez konkretne pripreme i upoznavanja birača s različitim stranačkim programima te novonastalom političkom i gospodarskom situacijom provedeni izbori. Predugo je trajao komesarijat, a prekratko vrijeme za izbornu promidžbu, pa nije bilo moguće stupiti u kvalitetan odnos s biračima i obavijestiti

¹⁰⁰ HDA, O. F. Đuro Šurmin, 833, kut. 2, 10. XII. 1913.

¹⁰¹ “Dr. Vinković izstupa iz koalicije”, *Hrvat*, br. 145, 19. XII. 1913., 2.

ih kako je uopće došlo do izbora, što je Hrvatsko-srpska koalicija dogovorila u Budimpešti te zašto o tome nije htjela obavijestiti hrvatsku javnost.

Hrvatsko-srpska koalicija održala je obećanje dano banu Skerleczu o prepuštanju određenog broja izbornih mjesta unionistima. Na području Slavonije i Srijema vladi je prepustila 17 mjesta. Komentator *Riječkog novog lista* o tom je političkom savezu napisao da su se mađaroni koje je narod odbacio kako bi iskazao povjerenje Hrvatsko-srpskoj koaliciji vraćali u Sabor uz pomoć iste te Koalicije.¹⁰² Od početka se uz te izbore spominjalo da je mađarsko vodstvo odlučilo, kao kakav dar Hrvatskoj, provesti slobodne izbore. U historiografiji je poznato kako su provedeni gotovo svi izbori od Hrvatsko-ugarske nagodbe, a posebno oni za vrijeme bana Khuena. S obzirom na to da je Khuen imao savjetničku ulogu kod ministra predsjednika Tisze i tijekom izbora 1913., možemo pretpostaviti da su u Budimpešti bili uvjereni u kvalitetno odrađene pripreme s Koalicijom, zbog čega su s matematičkom sigurnošću mogli predvidjeti konačne rezultate. Zato nije bilo potrebe za pritiskom i izbornim nasiljem. Zanimljivo je pratiti dojmove onodobnog hrvatskog tiska. *Slobodna riječ* je primjerice komentirala kako je usprkos dobrim rezultatima Hrvatsko-srpske koalicije stvarni pobjednik izbora Ivan Skerlecz. O njegovoj su metodologiji napisali: “Način, kojim su izbori provadjani, odgovara posve staroj mađaronskoj praksi i metodi, drugim riječima učenik grofa Khuena na banskoj stolici pokazao se spretnim uskrisavateljem khuenovštine na cielej liniji.”¹⁰³ Iz Šurminovih sjećanja možemo pak izdvojiti sljedeće: “Izbori su, može se mirne duše reći, uglavnom bili posve slobodni. Ban na njih nije mnogo utjecao, tek po koji veliki župan s manjim intrigama je radio za mađarone (...) Prema provedenim izborima i po duhu, u kojem su vodjeni, bilo je posve sigurno, da će svi stari unionisti-mađaroni svagda glasovati s većinom, koju je dobila hrvatsko-srpska koalicija.”¹⁰⁴

Na izborima za Hrvatski sabor održanim 16. i 17. prosinca 1913. od 208 411 upisanih birača glasalo je njih 111 055. Izborima nije pristupilo 97 356 birača. Hrvatsko-srpska koalicija dobila je 43 645 glasova. Od toga je za Hrvatsku ujedinjenu samostalnu stranku (hrvatsko krilo Koalicije) glasalo 30 343 birača, što, pretvoreno u saborske mandate, iznosi 20 zastupničkih mandata, dok je za Srpsku samostalnu stranku (srpsko krilo Koalicije) glasalo 11 704 glasača, čime je osigurala 17 zastupničkih mandata.¹⁰⁵

Buduća saborska oporba izišla je sa znatno nepovoljnijim rezultatima u odnosu na rezultate prethodnih izbora. Starčevićeva stranka prava dobila je 17 522 glasa, što joj je osiguralo 11 zastupničkih mjesta. Druga pravaška grupacija, Hrvatska stranka prava, koju su predvodili Aleksandar Horvat, Vladimir Prebeg i Ivica Frank, dobila je 15 834 glasa i 9 zastupničkih mandata. Za unioniste je glasalo 15 117 birača, pa su u Saboru imali 12 zastupnika. Iako je

¹⁰² “Kandidature u Slavoniji”, *Riečki novi list*, br. 298, 13. XII. 1913., 1.

¹⁰³ “Hrvatska štampa o izborima”, *Obzor*, br. 343, 18. XII. 1913., 2.

¹⁰⁴ HDA, O. F. Đuro Šurmin, 833, kut. 23, spis br. 404, neobjavljeni članak “Uloga bana Škrlca”.

¹⁰⁵ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 383.

Radićeva Hrvatska pučka seljačka stranka dobila 12 917 glasova, ipak je prema izbornoj geometriji dobila samo 3 zastupnička mandata.¹⁰⁶

Povjesničar Jere Jareb raščlanio je izborne rezultate uvažavajući ocjenu dr. Vladka Mačeka, koji je naglasio da je Hrvatska pučka seljačka stranka dobrim izbornim rezultatima iz 1910., dakle nakon Tomašičeve izborne reforme, privukla pozornost ostalih političkih čimbenika. Stoga su oni na izborima 1913. primijenili sustav protuseljačke koalicije u svim kotarevima gdje je Hrvatska pučka seljačka stranka imala izgleda za uspjeh. Zato su ostale stranke kandidirale jednog zajedničkog kandidata protiv kandidata Hrvatske pučke seljačke stranke.¹⁰⁷ Očita je činjenica da je saborska oporba (Hrvatska pučka seljačka stranka, Hrvatska stranka prava i Starčevićeva stranka prava) osvojila ukupno 45 968 glasova nasuprot Hrvatsko-srpskoj koaliciji, koja je apsolutnu većinu u Hrvatskom saboru dobila na temelju 43 645 glasova.

Na temeljima tih izbornih rezultata Hrvatsko-srpska koalicija imala je u skladu s tadašnjim izbornim zakonom potrebnu većinu u Hrvatskom saboru. Ubrzo je međutim morala “vraćati dugove” obećane Skerleczu i Tiszi i počela je gubiti potporu u narodu. To je potvrdio i njen vođa Svetozar Pribičević kada je napisao: “Međutim, da je ovaj Sabor bio raspušten za vreme rata i u izuzetnom, ratnom stanju zamenjen kakvim drugim, ne zna se kakva bi bila većina i kakav bi stav ona zauzela u pitanju narodnog ujedinjenja.”¹⁰⁸ Do kraja njihova mandata koalicijske stranke i zastupnici izabrani 1913. stvarno su bili saborska, ali ne i narodna većina.

Saziv Hrvatskog sabora izabran 1913. posebno je značajan. On je aktualan sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije. O njemu je objavljeno nekoliko znanstvenih radova, ali s pozicija jugoslavenske historiografije, pa su interpretacije i znanstveno istraživački ciljevi usmjereni na njegovu ulogu u kontekstu “stvaranja nove Jugoslavije”.¹⁰⁹ Zato je potrebno raščlaniti metodologiju koja je primijenjena da se dobije takav sastav Hrvatskog sabora, koji je u konačnici odlučio i o hrvatskoj državnoj budućnosti.¹¹⁰

¹⁰⁶ *Isto.*

¹⁰⁷ Jere JAREB, “Pola stoljeća hrvatske politike – Povodom Mačekove autobiografije”, *Hrvatska revija*, god. IX., sv. I. (33), Buenos Aires, ožujak 1959., 29.

¹⁰⁸ Svetozar PRIBIČEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990., 33.

¹⁰⁹ Konstatin BASTAIĆ, “Hrvatski sabor i Jugoslavenski odbor”, *Jugoslavenski odbor u Londonu – u povodu 50-godišnjice osnivanja*, ur. Vaso Bogdanov, Ferdo Čulinović, Marko Kostrenčić, Zagreb, 1966., 260.

¹¹⁰ O saborskim izborima 1913. s posebnim naglaskom na izbornu geometriju pisao sam u članku “Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskog rata – značaj i posljedice”. Unatoč tome smatram da je o tako važnim događajima potrebno opetovano promišljati, a objašnjenja dodatno obrazložiti u skladu s novim spoznajama, tj. arhivskom građom koju sam u međuvremenu konzultirao uspoređujući je s promišljanjima suvremenika onodobnih zbivanja. Uistinu, kada se promišlja o izbornoj geometriji, potrebno je podsjetiti na njen višestruki utjecaj. Prije svega, ona je omogućila takav sastav Hrvatskog sabora 1913. koji je bio aktualan do raspada Monarhije, pa je sukladno tome i njegova većina imala mandat za državnopravne pregovore. Osim toga znatno je utjecala i na odnose u većinskoj Hrvatsko-srpskoj koaliciji, tj. omogućila je srpskom krilu Koalicije utjecaj koji nije

Prije svega, potrebno je odgovoriti na pitanje kako je bilo moguće da u kotarevima gdje je većinu činilo srpsko stanovništvo bude dovoljno 200 do 300 izbornika za izbor jednog saborskog zastupnika, za razliku od “hrvatskih kotareva”, gdje je o jednom mandatu odlučivalo 4000 do 5000 izbornika. Zato je bilo moguće da na izborima 1913. srpski zastupnici Mišćević, Pribičević, Krajnović i Budisavljević zajedno dobiju 1062 glasa, što im je omogućilo saborske mandate, za razliku od pravaša M. Uroića, koji je osvojio 1138, dakle 100 glasova više od navedene četvorice, pa mu ni takav rezultat nije bio dovoljan za ulazak u Sabor.¹¹¹ Stoga su u Stranci prava naglašavali “da nigdje na svijetu nema manjina takova privilegija kao što ga dobiva srbstvo ovom izbornom geometrijom u Hrvatskoj”.¹¹²

Kako je o toj problematici promišljao Vinko Krišković, političar koji je imao značajnu ulogu u hrvatskom zakonodavstvu posljednjih godina Monarhije, svjedoči sljedeća izjava: “U Hrvatskoj prije svega imovinski i kulturni cenz, da birača bude što manje. A onda čiste hrvatske ili srpske izborne kotare učiniti što veće s nekoliko stotina birača, da bude što manje takvih kotara, gdje vlast ne može utjecati na birače, kako će glasovati. Naprotiv, mješovite kotare treba učiniti što manjima, kadšto i s tek nekih pedesetak birača, da bi službenim, činovničkim, pa hrvatskim ili srpskim glasovima, već prema potrebi, bio izabran onaj, koga vlada hoće. A što je glavno, predobiti Srbe blagodatima i povlasticama, da s vladom zajedno pobijaju i na uzdi drže Hrvate (...) Ta razvoj – igra postojala je preko dvadeset godina, kad su Srbi u službi vlade uživali sve njezine milosti, da bi tako Hrvate skršili i makli s puta k Velikoj Srbiji.”¹¹³

Dakako, odgovor na pitanje kako je bilo moguće tako provoditi izbore u vezi je s izbornim zakonodavstvom. Iako je izborni zakon promijenjen 1910. za banovanja Nikole Tomašića, izborna je geometrija neznatno izmijenjena.¹¹⁴ Premda je Tomašićev izborni zakon izglasan nakon što su Srbi okupljeni u Srpskoj samostalnoj stranci duže vremena promicali ideju narodnog jedinstva, ipak su konkretne političke odluke iznijele na vidjelo stvarnost hrvatsko-srp-

proizlazio iz volje hrvatskog naroda. Vidi: I. BULIĆ, “Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskog rata – značaj i posljedice”, 33.-35.

¹¹¹ HDA, PRZV, 87, kut. 914, “Pregled 16. prosinca 1913. za petogodište 1913.-1918. izvršenih izbora narodnih zastupnika za sabor kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije”; “Malo izborne statistike”, *Hrvatska*, br. 673, 3. II. 1914., 1.

¹¹² “Konferencija kod kr. komesara”, *Hrvatska*, br. 525, 2. VIII. 1913., 1.

¹¹³ V. KRIŠKOVIĆ, “Eurazijska država u procjepu dviju kultura”, 256.-257.

¹¹⁴ Tomašićeva izborna osnova prihvaćena je 14. travnja 1910. te potvrđena 28. svibnja 1910. godine. Novim izbornim zakonom broj izbornika u Hrvatskoj i Slavoniji povećao se s 42 000 na 190 000 birača. Umjesto 2% stanovnika s pravom glasa moglo ih je glasati 10%. Izbornici su podijeljeni u tri skupine, i to na one u Lici, koji su plaćali 6 kruna izbornog poreza, u gradovima (10 kruna) i na selu (15 kruna). Mira Kolar-Dimitrijević ispravno primjećuje kako je ta podjela omogućila bogatima da ostanu privilegirani, dok se selo najviše selekcioniralo, iako je socijalna stvarnost bila drugačija. Vidi: *Sbornik zakona i naredaba Kr. Hrvatske i Slavonije*, kom VI., br. 41. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, “Povjesničar dr. Ferdo Šišić kao saborski zastupnik 1908.-1911. godine”, *Scrinia Slavonica*, 3 (2003.), 420.

skog narodnog jedinstva. Nije moglo biti bolje prigode za provjeru tih tvrdnji od situacije oko izrade novog izbornog zakona. Tada su Srbi okupljeni u Srpskoj samostalnoj stranci svojim prvim i najvažnijim uvjetom istaknuli da se oko pitanja podjele izbornih kotareva ništa ne mijenja, tj. da ostane stara izborna geometrija.¹¹⁵

Zbog toga je bilo moguće da na izborima 1913. primjerice Hrvatska pučka seljačka stranka s 12 917 glasova dobije tek 3, a Srpska samostalna stranka s 11 704 glasača 17 zastupničkih mandata. Daljnjom usporedbom stranačkih rezultata, ali ovaj put na unutarstranačkoj razini, nameće se još jedan nerazmjer. Hrvatska članica Koalicije s 30 343 glasa ostvarila je 3 mandata više od srpske, koja je imala 11 704 glasača. Hrvatskom krilu ni znatno veće povjerenje glasača nije dakle bilo dovoljno da se izbori za prevlast unutar Koalicije.

S takvim odnosom snaga, a sukladno kraljevu reskriptu od 22. prosinca 1913., sazvan je Hrvatski sabor na svoje prvo zasjedanje u novom sazivu.¹¹⁶ Ono je održano 27. prosinca 1913. u iznimno napetom, a u određenim trenucima i incidentnom okružju. Političke i ideološke razlike bile su velike, a temeljni državni ustroj primijenjen na Hrvatsku u tek završenim pregovorima s mađarskim političkim vodstvom zahtijevao je odgovor na mnoga pitanja. Na njih će odgovarati Pribičević, nastojeći im umanjiti značenje.¹¹⁷ “O tom sporazumu šire se čitave bajke i legende. Medjutim taj sporazum znači samo to, da su se riješili izvjesni preduslovi, koje je koalicija postavila za omogućenje normalnog rada našeg sabora.”¹¹⁸ Ta su se pitanja neprekidno ponavljala u Hrvatskom saboru. Prvaci Koalicije na njih nikada nisu odgovorili. Tek su godinama poslije, pod okriljem države koju su stvorili nakon završetka Prvog svjetskog rata, nastojeći podsjetiti na svoja životna dostignuća, prvaci Hrvatsko-srpske koalicije izrekli dio istine o proteklim političkim događajima. (Jedno od tih svjedočanstava je spomenuti članak A. Pribičevića iz 1937. godine.)

Za razliku od prijašnjih historiografskih raščlambi kojima se vrednovao saborski rad s krajem 1913., smatram da nije dovoljno prenijeti tek atmosferu s prvih sjednica citirajući opsežne Stenografske zapisnike Hrvatskog sabora, kako primjerice čini Bogdan Krizman u svojoj knjizi *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, a da se pritom ne pokuša dati opća ocjena o uzrocima takvih događaja.

Događaji koji su obilježili prve sjednice Hrvatskog sabora posljedica su značajnih političkih promjena s kraja komesarijata, nesnošljivosti stvorene zbog otkazivanja sporazuma između Hrvatsko-srpske koalicije i ujedinjene Stranke prava te onoga s Hrvatskom pučkom seljačkom strankom, a naposljetku i tajnog dogovora Koalicije s mađarskom vladom i njihovim pouzdanikom u Hrvatskoj Ivanom Skerlecem.

¹¹⁵ Ž. BERTIĆ, *n. dj.*, 32.

¹¹⁶ “Otvorenje Sabora – Kraljevski reskript”, *Obzor*, br. 351, 27. XII. 1913., 2.

¹¹⁷ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 27.–44.

¹¹⁸ *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Petogodište 1913.–1918., sv. I., godina 1913. i 1914., 352.

Razmatrajući navedene odnose, doista se možemo složiti s prosudbom austrijskog povjesničara Arnolda Supanna: “Kada je 1914. buknuo Prvi svjetski rat, proces nacionalne integracije kod Hrvata nipošto nije bio dovršen. Još uvijek je nedostajao jedinstven politički teritorij, proces društvene modernizacije dosegnuo je tek početni stupanj industrijskog društva na malobrojnim urbanim područjima i, naposljetku u širim društveni slojevima nacionalna svijest još nije bila u potpunosti izgrađena.”¹¹⁹ Treba također dodati da je o tadašnjoj hrvatskoj zbilji, a poslije i državopravnoj poziciji, odlučivao broj izbornika određen Tomašićevim izbornim zakonom i ograničen izbornom geometrijom. Uz to su provođeni pritisci i neprekidna kontrola iz Budimpešte. Posljednji koji je zbog mađarskih interesa kontrolirao Hrvatsku je Ivan Skerlec, uz bespogovornu pomoć Hrvatsko-srpske koalicije.

Zaključak

Proglašenje Željezničke pragmatike i silazak s vlasti Hrvatsko-srpske koalicije 1907. na određeni način znače prijelomnicu u političkim odnosima. Hrvatsko-mađarska netrpeljivost te općenito austro-ugarske različitosti utjecale su na preustroj hrvatske političke scene, koja je uza sve posebnosti dodatno usmjeravana i izvana, uključujući i poticaje iz Beograda. Stoga, raščlanjujući navedene odnose, problematiku nije dobro analizirati jednostrano, primjerice samo dominantne hrvatsko-mađarske odnose slijedom nagodbenih odrednica. Upravo suprotno, potrebno je uzeti u obzir sve čimbenike, od hrvatsko-mađarskih, hrvatsko-austrijskih do hrvatsko-srpskih te, dakako, diktirajućih austro-ugarskih odnosa. Tek tada možemo cjelovito spoznati političke i društvene procese koji su potvrđeni saborskim izborima 1913., koji su u konačnici utjecali i na sadržaj državopravne problematike s kraja 1918. godine. Svaka-ko, hrvatsko-mađarska netrpeljivost je i dalje u prvom planu. Uostalom, zbog toga je i bilo moguće uključivanje navedenih zainteresiranih strana. Mađarsko političko vodstvo brojnim je pokušajima nastojalo nadalje prilagođavati hrvatsku politiku svojim interesima. Radi toga su nakon pada mađaronske Narodne stranke kontinuirano utjecali na provedbu pet saborskih izbora (1906., 1908., 1910., 1911. i 1913.). Nisu se htjeli odreći postojanja jedne snažne unionističke stranke, pa su u skladu s političkim okolnostima to mjesto namijenili Hrvatsko-srpskoj koaliciji. I doista, oni su se u jednom trenutku počeli priznavati unionistima te služiti unionističkom retorikom. No unatoč tome za Koaliciju je unionizam bio tek sredstvo za ostvarenje cilja koji je u suprotnosti i s unionizmom i s težnjama mađarskog političkog vodstva. Tako se i na primjeru Hrvatsko-srpske koalicije još jednom potvrdilo glavno obilježje “mađaronstva”, kakvo se doživljavalo u Hrvatskoj toga vremena, koje se očitovalo ne toliko u osloncu na Ugarsku koliko u osobini koja je značila pristajanje uz svaku vladu

¹¹⁹ Arnold SUPANN, “Die Kroaten”, u: Adam WANDRUSZKA, Peter URBANITSCH, *Die Habsburger Monarchie*, sv. III., *Die Völker des Reiches*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980., 626.-733.

neovisno o njezinu političkom i ideološkom profilu. S vremenom je “mađaronstvo” postalo politička osobina, a ne uvjerenje ili politički pravac. Za to je primjereniji naziv bio “unionizam”. Iako se trudila proglasiti unionističkom, Koalicija je ipak bila više mađaronska.

U drugoj polovini 1913., uz pomoć Ivana Skerlecza, eksponenta ugarskog ministra predsjednika, sklopljen je sporazum s Koalicijom, sastavljena Zemaljska vlada i provedeni su izbori na kojima je pobijedila Hrvatsko-srpska koalicija. Ti su se rezultati pokazali presudnima za državnopravnu budućnost Hrvatske. Pritom se ni Skerlec ni ugarski ministar predsjednik Tisza nisu pitali koji su im konačni ciljevi. Uvjereni u svoju nadmoć, zahtijevali su bespogovornu potporu svojim političkim projektima. Za razliku od vodstva Koalicije, nisu promišljali o mogućim političkim rješenjima i izvan okvira Monarhije. Čak ih ni rat, pa ni druge spoznaje koje su se mogle steći, nisu uvjerali u suprotne mogućnosti. Produženje Financijske nagodbe, izvlaštenje morske obale i mađarizacija hrvatskog kulturnog prostora, posebno dijela školstva, značili su još snažniji pritisak. Banska Hrvatska bila je pokorena za račun i probitke Hrvatsko-srpske koalicije, a u njezinu prevladavajućem dijelu već su postojali planovi usmjereni izvan granica Monarhije, u smjeru povezivanja sa Srbijom, pa i protiv njene cjelovitosti, prema Beogradu. Plan je bio tajan. Znalo ga je i provodilo tek nekoliko ljudi. Zanimarili su državnopravna pitanja, bolje rečeno nisu ih ni rješavali, jer u tom slučaju od Mađara ne bi ni dobili priliku za mandat, a u tom im je trenutku samo on bio važan. Zato im je i trebala konkretna politička pozicija. Steći će je vještom političkom kombinatorikom u pregovorima s Bečom i Budimpeštom tijekom 1913. godine. Doista, na saborskim izborima 1913. Hrvatsko-srpska koalicija postala je vladajuća stranka u banskoj Hrvatskoj. Riječ je o posljednjim izborima u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Na njima su izborni pobjednici stekli politički mandat u najznačajnijem trenu, pred početak Prvog svjetskog rata, a uspjeli su ga održati do raspada Monarhije i državnopravnih pregovora o budućem ustroju Hrvatske.

Još se jednom dogodilo da je usmjerenost na mađarske posebnosti imala prvenstvo u odnosu na hrvatske, ali i interese cjelovite Austro-Ugarske Monarhije. Mađarsko je vodstvo tijekom rata radilo na političkoj održivosti Koalicije te osobnoj sigurnosti njenih vođa. Takvom zaštitom očuvana im je vodeća pozicija. S tim političkim kapitalom dočekali su slabljenje središnje vlasti, raspad Monarhije i državnopravne pregovore. Tada je Hrvatsko-srpska koalicija uspjela imati bana i Zemaljsku vladu po svojoj volji. Otklonili su sve prepreke – u početku sporazumima i popuštanjem mađarskim vlastodržcima, za trajanja rata povlačenjem i pasivnošću. Uostalom, ona grupacija koja je u Hrvatsko-srpskoj koaliciji već u tom razdoblju imala odlučujuću riječ, a to je srpsko krilo predvođeno Svetozarom Pribičevićem, težila je takvom razvoju događaja i godinama usmjeravala stranačku politiku te, naposljetku, svom silinom provela proces ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom.

SUMMARY

POLITICS OF THE CROAT-SERB COALITION BEFORE THE WORLD
WAR I, 1907-1913

During the years before the World War I, the ruling Croat-Serb coalition showed great pragmatism in the political life of Croatia-Slavonia. It knew how to gain advantage from the multiple divisions that were the consequence of the dualist organization of the Austro-Hungarian Empire. Although in 1913 Hungarian government decided to support Croat-Serb coalition in order to gain control over Croatia, the outcome was different because the Coalition had different long-term plans and its leading elements coordinated their activities with the official policy of Kingdom of Serbia. Later, during 1918, the international relations became the most important not only for Croatia, but for the whole Austro-Hungarian Empire. Because of such development plans of the Hungarian government from 1913 became less relevant, while the previously secret plans of the one part of the leadership of Croat-Serb coalition gained importance. Therefore the actions of Hungarian leadership, although indirectly, affected the Croatian political future after the collapse of the Austro-Hungarian Empire.

Key words: Croat-Serb coalition, Svetozar Pribičević, Commissariat, Unionism, Kingdom of Serbia, Croatian *ban* Ivan Skerlec, World War I